

RIG

NR 1 2020

KULTURHISTORISK TIDSKRIFT GRUNDAD 1918

Redaktörer

Simon Ekström

Marie Steinrud

Bitr. redaktör

Margareta Tellenbach

Webredaktör

Lars-Eric Jönsson

Ansvarig utgivare

Simon Ekström

REDAKTIONENS ADRESS

Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap
(ERG)

Stockholms Universitet, 106 91 Stockholm

e-post simon.ekstrom@etnologi.su.se

mobilnr 0703-258715

e-post marie.steinrud@etnologi.su.se

mobilnr 0733-844463

e-post Margareta.Tellenbach@gmail.com

telefon 046-291314

webadress: <http://journals.lub.lu.se/index.php/rig>

Redaktionsråd

Lotten Gustafsson Reinius, Etnografiska museet, Stockholm

Rebecka Lennartsson, Stockholms stadsmuseum

Lena Marander-Eklund, Nordisk folkloristik, Åbo Akademi

Fredrik Nilsson, Etnologi, Åbo Akademi/Lunds universitet

Ulf Palménfelt, Institutionen för kulturanthropologi och

etnologi, Uppsala universitet, Campus Gotland

Richard Pettersson, Institutionen för kultur och medier,

Umeå universitet

Jens Rydström, Genusvetenskapliga institutionen,

Lunds universitet

Marie Steinrud, Institutionen för etnologi, religionshistoria

och genusvetenskap, Stockholms universitet

Marie Ulväng, Ekonomisk-historiska institutionen,

Uppsala universitet

Per Widén, Institutionen för idé- och lärdoms historia,

Uppsala universitet

Omslagsbild: Bastubad i Bjurbäcken, Mangskogs socken,
Värmland 1911. Foto: Nils Keyland. Nordiska museet (NMA.
0051796).

PRENUMERATION

Prenumeration kostar 200 kronor för privatperson, 300 kr för institution och 450 kr för prenumerant utanför Norden. Prenumeration tecknas hos eddy.se ab, order@bokorder.se.

Vänligen uppge namn, adress och e-post.

Kulturarv, snusk eller hot mot jämställdheten?

Etiska perspektiv på erotisk folkdikt

Inger Lövkrona

Ljungby berättarfestival 2018 annonserar så här om en nyhet under taggen ”Snusk på festivalen”:

I år ger vi plats på festivalen för *fula visor, erotiska historier och förbjudna sagor*. I alla tider har denna *snusk* funnits parallellt med *finkultur*, det *högstäm- da* och det *politiskt korrekta*. Ofta upptecknade inte insamlare materialet. Men det spreds ändå flitigt, särskilt i *enkönade manliga miljöer*. Några av berättelserna kan *idag uppfattas som nedsättande mot kvinnor*, andra har en *udd riktad uppåt* som känns högst aktuellt. Hur man än ser det är dessa visor och berättelser en betydande del av vårt *kulturarv*... [Min kursiv]. (www.ljungbyberattarfestival.se/nyhet/snusk-pa-festival).

Offentligt framförandet av erotisk diktning är ett uttryck för ett (ny)gammalt intresse för ett äldre traditionsmaterial. Flera publikationer med erotisk diktning har getts ut sedan 1980-talet och fler är på gång. Dikten har under 2000-talet fått ett nytt liv genom professionella sångare och berättare och framförs på festivaler och i andra underhållningssammanhang, men också på offentliga institutioner såsom skolor och pensionärsklubbar. Ett ytterligare uttryck för intresset för den äldre erotiska dikten är projektet *Erotisk folkediktning i Norden – eit krysskulturellt nettverk 2017–2019*, med ekonomiskt stöd från Nordisk Kulturkontakt (Fi), Nordisk Kulturfond (Dk) och Norsk Kulturråd (No).¹ Nätverkets syfte är att samla forskare och utövare från de nordiska länderna för ett utbyte mellan forskning och levande sång- och berättarmiljöer för att diskutera, utbyta och föra vidare denna

del av ett ”nordiskt kulturarv”. Under nätverksträffarna anordnas även offentliga kvällskonserter för en intresserad allmänhet, där den erotiska folkdikten framförs av deltagarna. Incitamentet till den här artikeln kommer från de nätverksmöten jag har deltagit i.

I det inledande citatet sammanfattas ”fula visor, erotiska historier och förbjudna sagor” som ”snusk”, ett ord som har en rad betydelser från smuts och orenlighet till ”oanständighet” och ”osedlighet” (<https://www.synonymer.se/sv-syn/snusk>). Dikten innehåller ”nedsättande ord mot kvinnor” och är inte ”politiskt korrekt”, men framförandet legitimeras med att den är en del av vårt ”kulturarv”, som funnits parallellt med ”finkulturen”. Dikten sägs också vara aktuell med sin ”udd” riktad uppåt, det vill säga ha en social dimension. I denna artikel diskuterar jag varför den äldre erotiska dikten ges plats i dagens offentlighet och hur den uppfattas. Hur ska vi förstå dagens intresse i ”snusk”? Vilken är den erotiska folkdiktens funktion och betydelse i ett modernt samhälle, frikopplad från sin ursprungliga kulturella och sociala kontext?

Den erotiska dikten är inte enbart ”snusk” som vi kan ha moraliska invändningar mot. Dess innehåll och budskap utmanar vår tids värderingar och normer om kön och sexualitet och har könspolitiska och etiska implikationer.² Vilka etiska frågor kan eller borde ställas vid publicering och offentligt framförande av den erotiska dikten idag – och vilka har ställts historiskt? Är det tillräckligt att tillskriva dikten status av ”kulturarv” för att le-

gitimera publicering och framförande och vad menas med ”kulturarv”?

Forskarens samhällsansvar är en viktig komponent i dagens forskningsetiska rekommendationer. Vilka forskningsfrågor, -perspektiv och teoretiska val är etiskt försvarbara? Detta är frågor som jag och andra tidigare har diskuterat i förhållande till vad som kallas ”farlig” eller ”problematisk” folkdikt, men mera sällan i ett genusperspektiv. I detta sammanhang adresseras även frågan hur arkivens och museernas samlingar används och förmedlas. I artikeln ställs många frågor: vissa besvaras helt, andra delvis eller inte alls. Förhoppningen är att de etiska frågor jag ställer med utgångspunkt i den erotiska folkdikten som ett ”case” kommer att diskuteras vidare.

Artikeln består av tre delar. I den första delen, *Konstruktion av kön och sexualitet* diskuteras den erotiska diktens innehåll, budskap, funktion och betydelse över tid – från ett förindustriellt samhälle till idag. I den andra delen, *Publicering, framförande och forskning – etiska överväganden* undersöks de olika förhållningssätt till den erotiska dikten som uttrycks. Kunskapsförmedling och -produktion har såväl vetenskapspolitiska som samhällspolitiska implikationer. I den tredje delen förs diskussionen kring *Kulturarv och kulturarvsproduktion*.

I

Konstruktion av kön och sexualitet

Min studie från 1996, ”Suktande pigor och finurliga drängar. Erotisk folklore och konstruktionen av kön i det förindustriella Sverige”, visade sig (för mig lite) oväntat användbar för att belysa de etiska frågorna rörande erotisk folkdikt.³ I studien analyseras den erotiska diktens funktioner, budskap och betydelse i det förindustriella samhället. Min slutsats är att den erotiska dikten är av de folkliga diskurser där normer och värderingar om kön och sexualitet manifesteras och kommuniceras.

Mitt ”återbesök” i den erotiska folkdikten sammanföll med #Metoo-kampanjen 2017. Bakom de sexuella trakasserier som kvinnor vittnade om kunde jag identifiera ungefär samma syn på kvinnor, män och sexualitet, som kommuniceras i den äldre erotiska dikten. Metoo bekräftade att de patriarkala maktrelationer och könskonstruktioner som fanns i det äldre samhället lever kvar i dagens samhälle – om än något anpassade.

Casanovan och Hanrejen, Horan och Madonnan

Det som här kallas erotisk dikt omfattar vad som i folkloristisk typologi kallas skämtsagor, skämtvisor och -dikter med erotiskt innehåll. De kännetecknas av situationskomik och en mer eller mindre markerad poäng. Aktörer i sagorna och visorna är drängar, pigor, husbönder, husmödrar, änkor och vad gäller män även präster, luffare och knallar, vilka alla representerar sociala positioner i det förindustriella samhället. I de erotiska dikterna är aktörerna reducerade till könsorgan. Aktörerna kopulerar fritt med varandra i alla möjliga konstellationer som går stick i stäv mot de samhälleliga normerna för sexuella relationer – sexuella handlingar var enbart tillåtna mellan äkta makar, allt annat var olagligt.

Aktörerna i de erotiska berättelserna representerar det dåtida samhällets sociala positioner. Utöver kön och ålder spelar civilstånd en framträdande roll i konstruktionen av sexualitet. Aktörerna gestaltar väletablerade manliga och kvinnliga stereotyper som ”Casanovan” och ”Hanrejen”, ”Madonnan” och ”Horan”. De representerar en positiv respektive negativ manlighet och kvinnlighet. Den positiva manligheten, Casanovan, kan sammanfattas som följer: mannen ska vara en viril förförare, med ”rätt” att med alla medel förföra; han får övertala med knep, luras, ljugga, till och med ta till visst våld. Det spelar ingen roll om kvinnan vill eller inte, han vet att hon egentligen vill; mannen ska vara po-

tent och förmögen att tillfredsställa en kvinna och vara den som tar initiativet, kontrollerar och bestämmer det sexuella händelseförloppet. Vidare påpekas återkommande ”storlekens betydelse”, det vill säga en väl tilltagen penis är ett önskvärt manlighetsattribut. Den negativa manligheten är den positivas motsats – den sexuellt otillräcklige mannen som misslyckas att erövra och förföra och som låter sig manipuleras av en kvinna. Den positiva manligheten representeras i dikten genomgående av unga ogifta män; den negativa manligheten av både yngre och äldre (gifta) män.

Den positiva kvinnligheten representeras av Madonnan: en sexuellt oerfaren, längtande, lustfylld och nöjd kvinna som låter sig erövas och underordnar sig mannens vilja. Den gestaltas i diktning av unga ogifta kvinnor. Den negativa kvinnligheten, Horan, är hennes motsats: den lösaktiga, lättsinniga, missnöjda, otåliga och krävande kvinnan som inte inväntar mannens initiativ och som inte är nöjd med hans ”insatser”. Gifta/äldre kvinnor framställs uteslutande i negativa termer: kvinnan är kåt, förslagen, liderlig, omättlig, lysten, fåfäng, tar initiativ och är svag för smicker. Den erotiska diktningen är, visar min studie, en manlig diskurs om kön och sexualitet och talar i mannens, den ideala manlighetens, och det patriarkala samhällets sak. Diktens ”röst” eller ”öga” är manligt, även i framställningen av de manliga negativa stereotyperna som gestaltar omanlighet som något icke-önskvärt. Den positiva manligheten och kvinnligheten är de subjektspositioner som ger social utdelning och belöning (jfr Nilsson & Lövkrona 2015:89ff; Lennartsson 2019:210, 230).

Den erotiska dikten kommunicerar kulturella normer för kvinnlig och manlig sexualitet – inte samhälleliga normer för vad som är tillåtet och lagligt. I dikten manifesteras ett patriarkalt, hierarkiskt genussystem med mannen som norm och överordnad och den som har tolkningsföreträde. Den erotiska

folkdiktens funktion och uppgift är att förmedla detta värdesystem och dess verktyg är skrottet – stereotyperna, situationskomiken, poängen och det – sannolikt även vid denna tid – ”vågade”, rättframma språket. Dikten framfördes, vad vi vet, som underhållning på bröllopfester, arbetsgillen, i ungdomslag och på samlingsplatser för unga. Beroende på sammanhang syftade dikten till att väcka erotiska känslor, spänningar, skratt, förargelse, skamkänslor... De mest ”skabrösa” berättelserna framfördes i enkönade manliga kollektiv, ett sätt för män att imponera på varandra, driva med varandra och för att stärka den manliga identiteten.⁴ Det fanns ett samband mellan vad som kallas ”berättad händelse” (narrated event) – innehållet – och ”berättar-händelse” (narration event) – kontexten – vilket bidrog till att dikten blev betydelsebärande och dess budskap kunde förstås.

Den erotiska diktningen, således, blev begriplig för de människor som berättade och sjöng den DÄR och DÅ... de kunde identifiera sig med (eller mot) de sociala roller som är diktens aktörer och stereotyperna var bekanta liksom de värderingar som är själva budskapet. Men NU? Hur ska intresset för den erotiska dikten förklaras? Är det så att människor idag, i ett modernt samhälle, delar de värderingar som kommuniceras i den äldre erotiska dikten?

Då och nu – kontinuitet och förändring

Metoo-upproren visade med all tydlighet att patriarkala könskonstruktioner inte har försvunnit i vårt samhälle. De sexuella trakasserier mot (främst) kvinnor som publicerades under #Metoo från alla samhällssektorer och branscher reflekterar liknande föreställningar som den äldre erotiska folkdikten – och för övrigt även nutida erotiska berättelser (vitsar, fräckisar). Män anser sig ha rätt att uttrycka sin sexuella lust när som helst och var som helst och inte sällan med maktmedel, oavsett om en kvinna vill eller inte.

Ett nej är ett ja... Den positiva respektive negativa manlighet och kvinnlighet, som konstaterades i det äldre samhällets diskurser, har inte förändrats så mycket som vi kanske vill tro; betydelsen av civilstånd och ålder har minskat, möjligen, och präster representerar idag ingen överhöghet som då. Mannen "förföraren", "erövraren", "Casanovan" med rätt att tvinga en kvinna till sex mot hennes vilja är ett manligt ideal, åtminstone i populärkulturen. Hans beteende kallas i den feministiska forskningen "coersiv sex" – tvingande sex eller tjatsex, och är en del av den så kallade våldtäktskulturen – tyvärr alltför vanligt inte minst bland unga. Tvingandet, "tjatandet" kan i verkligheten gå till på många olika sätt, inte sällan med våldsinslag och hot – sexuella trakasserier (jfr Nilsson & Lövkrona 2015).

Madonna–Höra-bilderna lever också kvar. Det är fortfarande viktigt för en ung kvinna att anses vara sexuellt, om inte oerfaren, återhållsam. Den sexuellt erfarne och aktive mannen är beundrad, medan en kvinna som uppfattas som sexuellt aktiv, nu som då, utpekas som en "hora". Nu senast 2018 "utnämndes" en ung kvinna till "årets fuck-girl" på en skolbal inför fyrahundra elever. En motivering lästes upp som innehöll grova sexistiska förolämpningar. Nu anmäldes skolkamraten och av tingsrätten i Malmö dömdes han för grovt förtal (*Sydsvenskan* 20/11 2018). Impotens, brist på styrka och kontroll anses fortfarande vara ett tecken på omanlighet, liksom att kvinnors "omättliga" sexualitet är ett hot mot mäns potens. "Storlekens betydelse" manifesteras i vad som benämns "pittmätning". Ett aktuellt (2017) svenskt sensationellt exempel är när en tidigare finansminister på en fest berusad gick omkring bland gästerna tog dem i skrevet och bad att få jämföra (*Aftonbladet* 4/8 2017). Jag skulle kunna ge fler exempel på föreställningar och normer om manlighet och kvinnlighet som uppvisar kontinuitet, såväl som förändring och anpassning. I min

och Gabriella Nilssons bok *Våldets kön. Kulturella föreställningar, funktioner och konsekvenser* (2015) exemplifierar vi och analyserar dessa frågor.

De föreställningar om kön och sexualitet som kommuniceras i den erotiska dikten är inte önskvärda i dagens samhälle. De strider mot samhällets grundläggande värderingar och etik, som vilar på mänskliga rättigheter – inklusive kvinnors mänskliga rättigheter. I Sverige har metoo-upproret lett till politiska interventioner för att förändra förtryckande föreställningar, värderingar, med motiveringen att de är inte i paritet med vårt moderna samhälles syn på kvinnor, män och sexualitet. I vårbudgeten 2018 satsade regeringen 25 miljoner för att förebygga sexuella trakasserier på arbetsplatser. Från och med 2018 har Sverige en ny sexuallagstiftning som bygger på samtycke och frivillighet. Casanova-beteenden bestraffas och "oakt-samhet" har införts som en straffgrund, inte "uppsåt", som tidigare. I fokus för dessa ansträngningar står frågan om sexuellt medgivande.

Trots långvarigt aktivt politiskt jämställdhetsarbete och feministiska interventioner har således inte så mycket förändrats. Är det så att människor idag verkligen delar de värderingar om kön och sexualitet som kommuniceras i den äldre erotiska dikten?

Humor och könspolitik

Humor fungerar som en spegling och medproducent av grundläggande värderingar och maktrelationer i samhället. Etnologerna Lars-Eric Jönsson och Fredrik Nilsson diskuterar teorier om humor i antologin *Skratt som fastnar. Kulturella perspektiv på skratt och humor* (2014). En gemensam nämnare för humorforskningen är att humor antingen ses som en slags ventil (psykologi), som en kritisk röst (politik) eller att skratt kan bekräfta sociala gemenskaper och värderingar (socialpsykologi). Teorier om skrattet som en ventil,

som ett uttryck för undermedvetna drifter och för att uttrycka sådant som annars inte var tillåtet har tidigt fått förklara den erotiska folklorens funktion (Jönsson & Nilsson 2014: 7, 9, 11, 16f). Freuds teori om ”säkerhetsventilen” måste nog betraktas som överspelad, men den har blivit närmast en folkmodell, en ”sanning”, för att förklara individens intresse för sexualia (se nedan). Humorns (köns)politiska och bekräftande funktioner är desto mer givande att reflektera kring i fallet med erotisk diktning.

Vad som uppfattas som ett skämt, som roligt, förhandlas fram situationellt. Äldre tids framförandesituationer (narration event) samspelade med innehållet (narrated event) och var gemenskapsbekräftande. I dessa situationer skapades betydelser och budskapet förstärktes av komiken, skrattet. Dagens framförandesituationer saknar denna koppling, så varför uppfattas den erotiska dikten som rolig. Åhörare på en berättarfestival, exempelvis, kan inte identifiera sig med de sociala roller som agerar i dikten, däremot, som jag visat ovan, delas flera av de värderingar som dikten kommunicerar och stereotyperna är välbekanta. Men, tycker ”vi” att det ”roligt” att kvinnor förförs mot sin vilja och mot bättre vetande? Att unga män framställs som Casanovor med ”rätt att förföra”? Att (äldre) män framställs som impotenta och (äldre) kvinnor som sexuellt utlevande? Förhåller det sig så att den erotiska dikten uttrycker det ”vi” innerst inne tänker och tycker, men inte kan säga, och får en bekräftande funktion och förlöser ett skratt.

Analysen av diktens betydelser idag kan emellertid föras ett steg vidare och kompliceras. Den erotiska dikten ger identifikationsmöjligheter för män som önskar agera i enlighet med ett traditionellt manlighetsideal, Casanovan, som är en hegemonisk och positiv manlighet än idag. Män skrattar igenkännande med Casanovas erövringar och framgångar. Madonna-idealet däremot är knappast ett ideal för dagens kvinnor, men det påverkar

kvinnors beteende och de måste förhålla sig till denna idealbild, något som skapar skamkänslor när de hävdar sin lagstadgade rätt till sin sexualitet och sin kropp (Nilsson & Lövkrona 2015:89ff). Hanrejen, den bedragne mannen, liksom de impotenta och sexuellt misslyckade männen, framstår inte bara som löjliga utan även som varnande exempel och påminner om hur skör den virila manligheten är. Horan – att vara lösaktig, liderlig, otrogen, sexuellt aktiv – är hotfull i ett manlig perspektiv, men uppfattas som stark och handlingskraftig i ett kvinnligt. De negativa kvinnligheterna har i diktningen såväl makt som utrymme att agera, till skillnad från de negativa manligheterna (Lövkrona 1996:158ff). Flera av de kvinnliga utövarna påpekade i samband med en av nätverkets konserter att de inte uppfattar de negativa kvinnligheterna som löjliga eller tog avstånd från dem – de var snarare inspirerande (nedan).

Sammanfattningsvis, trots att den erotiska diktens budskap är på kollisionskurs med samhällets officiella värderingar och normer rörande kön, sexualitet och jämställdhet är den betydelsebärande för dagens människor. De traditionella könsstereotyper som dikten kommunicerar såväl reproducerar som legitimerar patriarkala könsmonster och medverkar också till att synliggöra mönstren, men också till att ifrågasätta dem. Kvinnor och män som framför och lyssnar till erotiska berättelser och visor skrattar åt olika saker och diktens innehåll tolkas på olika sätt beroende av kön, inte av situation. Humor är könsrelaterad och länkad till könsens sociala och kulturella verkligheter och erfarenheter (Kinnunen 1998:404; Jönsson & Nilsson 2014:7ff). Skrattet kan således förstås på olika sätt. Det är inte ett helt orimligt antagande att det är ett skratt, för att tala med Lars-Eric Jönsson och Fredrik Nilsson, som fastnar i halsen och ger en ”fadd eftersmak”, när komiken döljer ett politiskt, ideologiskt eller moraliskt budskap (Jönsson & Nilsson 2014:7).

II

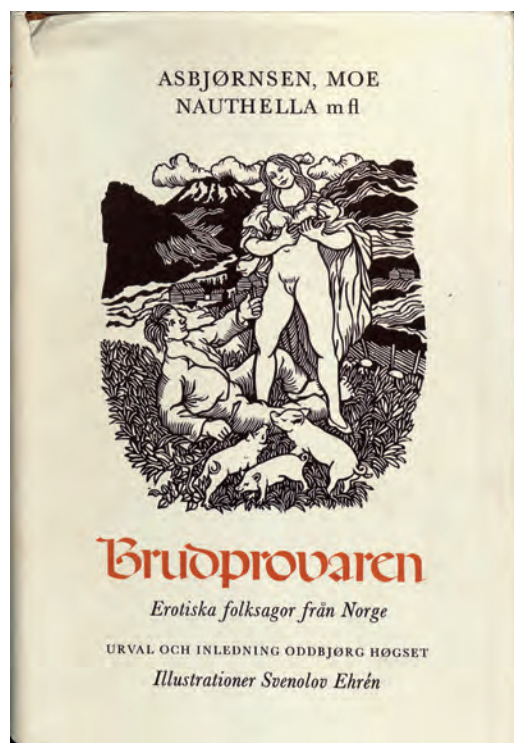
*Publicering, framförande och forskning –
etiska överväganden*

*”Osedligt”, ”äkta folkdikt” och ”säkerhets-
ventil”*

Den erotiska diktens kulturhistoria avslöjar skilda förhållningssätt till materialet. Tidigt uppfattades den som stötande för sedligheten. Det var å ena sidan tillåtet att samla in och arkivera denna typ av berättelser, men å andra sidan länge olagligt att göra dem tillgängliga. Denna den erotiska diktens ”dolda” historia i arkiv och privata samlingar började vid mitten av 1800-talet, där den katalogiserades under diverse eufemismer.⁵ När kulturforskare, folklorister, vid 1900-talets mitt började en nyinsamling av erotisk folkdikt kunde den dels legitimeras med dominerande psykologiska/psykoanalytiska teorier (läs Freud!) om människans (naturliga) sexualdrift, dels med de rådande evolutionistiska och diffusionistiska teorier om ålder och ursprung. Det slogs fast att erotisk folkdikt var ”äkta folkdikt” och skulle ha samma status som annan folkdiktning och den klassificerades i särskilda typindex med egna typnummer. Forskaren behövde således inte a priori förhålla sig till det sexuella innehållet, annat än som klassificeringsgrund. Etiketteringen av materialet visar emellertid på en viss ambivalens till materialet: å ena sidan talade en i beskrivande termer om ”traditional erotica”, ”humor concerning sex” och ”sexual humor”; å andra sidan i värderande termer såsom ”snusk” (”obscenity”, ”dirty jokes”) (Lövkrona 1996: 95ff).

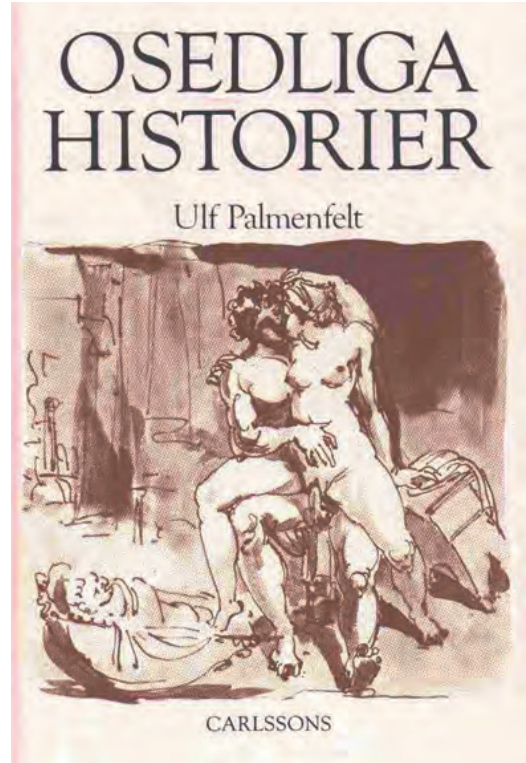
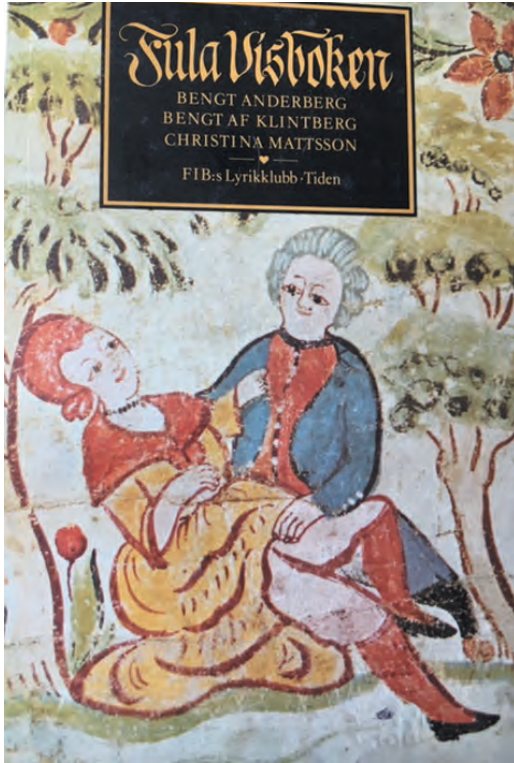
Sedan 1970-talets så kallade sexuella revolution tycks det inte ha funnits någon anledning att vare sig censurera eller undanhålla den erotiska dikten för allmänheten – reflektioner kring materialets karaktär är sällsynt. Populära oftast ”vågat” illustrerade utgåvor av nordisk erotisk folkdiktning gavs ut på 1970- och 1980-talen i Norge och Sverige – de mest kända är Oddbjørg Høgsets, *Brud-*

provaren. Erotiska folksagor från Norge (1977/1986 sv. utg.), Bengt af Klintbergs och Christina Mattssons *Fula visboken* och Ulf Palmensfelts *Osedliga historier*, båda från 1986. Høgsets bok är baserad på det material som insamlades i Norge av P. Chr. Asbjørnsen och M. Moe under andra hälften av 1800-talet, som inte tidigare kunnat ges ut på grund av sin ”råhet” (Høgset 1986:10f, sv. utg.). Utgåvan kan karakteriseras som vetenskaplig, med korta kommentarer av utgivaren. Den är spektakulärt illustrerad av den svenske konstnären Svenolov Ehrén.

Fula visboken består av sångtexter med noter från svenska folkminnesarkiv med det dubbla syftet att vara en vetenskaplig publikation av en hittills ”okänd folkdiktning” och en användbar sångbok (af Klintberg & Mattsson 1986:36). Utgivarna själva har i vissa fall funnit innehållet så grovt att de sorterat bort de ”allra fulaste” visorna – ”[o]ckså utgivare av

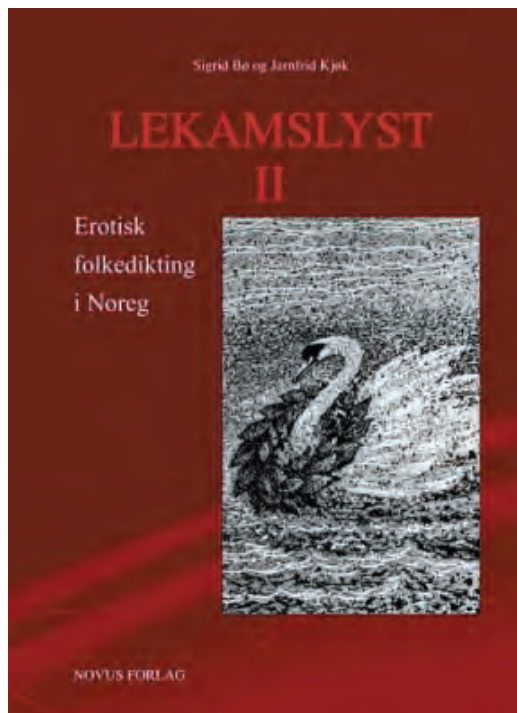

fula visor måste få lov att vara pryda". Utgåvan saknar illustrationer men har som omslagsbild en detalj från en bonadsmålning från 1819, "Mö-käringarne draga tjuren på glasberget", föreställande en erotisk scen mellan en kvinna och en man.⁶ Omslagsbilden föreställer en i sammanhanget förhållandevis oskyldig detalj från bonadsmålningen. "Mökäringar" är en annan kvinnlig stereotyp och avser kvinnor som inte blivit gifta och som blivit desperata. Den motvillige tjuren (och på vissa målningar en getabock) som kvinnan drar uppför glasberget ska förstås som ett erotiskt motiv.

Osedliga historier innehåller såväl äldre som yngre ("fräckisar") erotisk folkdikt och utgivaren, Ulf Palmenfelt, förklarar att han inte har några vetenskapliga ambitioner. Denna utgåva riktar sig till läsaren som bjuds med in "under täcket" med hopp om att de osedliga berättelserna ska "smitta av sig något av sin frustande livsglädje, sin

oförfälskade njutningsdyrkan och sitt skamlösa bejakande av kärlekslivets fröjder". Palmenfelt gör dock några personliga reflektioner och förbehåll: "De osedliga historiena bekräftar och upprätthåller de sedliga gränser som de flesta av oss trivs med. Genom att figurerna i berättelserna överträder dessa gränser, gör de dem synliga för oss (Palmenfelt 1986:10ff). Omslaget har en teckning av en explicit samlagsscen av 1700-talskonstnären Johan Tobias Sergel, med titeln "Kärleksscen". En naken kvinna sitter i knäet på en likaledes naken man och vaggar ett spädbarn i en vagg med foten.⁷ *Osedliga historier* har sålt i mer än 110.000 exemplar (www.parthenon.se).

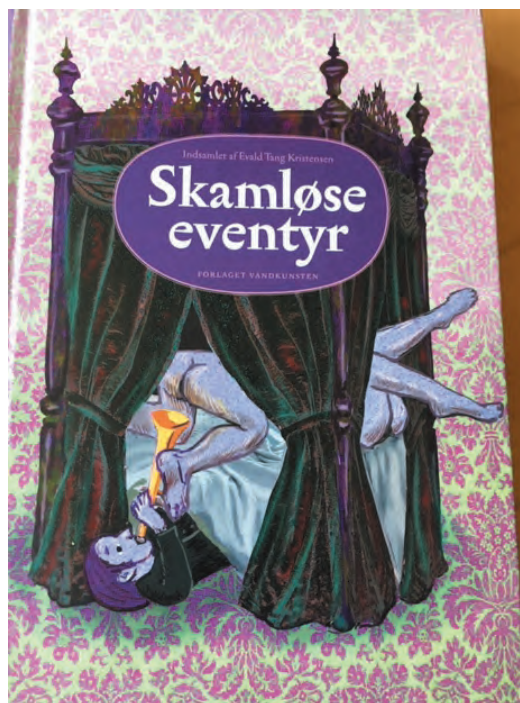
År 2008 utgavs i Norge boken *Lekamslyst I*, som behandlar erotiska motiv i norsk folkdiktning, och 2015 *Lekamslyst II*, som består av texter, källor och litteraturlistor, hela 860 sidor. Bakom båda böckerna står historikerna Jarnfrid Kjøk och Sigrid Bø, tillika ini-

tiativtagare till nätverket för erotisk folkedikt. De två utgåvorna vänder sig i första hand till en vetenskaplig läsekrets och syftar till att fylla ett tomrum i dokumentationen och kunskapen om folkdiktningen i Norge. De erotiska berättelserna är kommenterade och kontextualiserade utifrån etnologisk och historisk kunskap om det samhälle de berättades och sjöngs i. På omslaget till del II simmar en långhalsad svan med en lagerkrans hängande runt halsen – ett symboliskt samlag. På omslaget till *Lekamslyst I* ligger en ung kvinna med långt hår och blottat sköte förföriskt utsträckt. De båda historikerna medverkar också i en nyutkommen (2019) populär utgåva, *Syndige folkeeventyr. En samling av erotiske folkeeventyr av Asbjørnsen og Moe med flere*. Samlingen innehåller 36 erotiska sagor illustrerade av norska konstnärer. Motiven till att ge ut boken är flera: den ska vara en källa till kunskap om ord, uttryck samt om könslivet förr i tiden och, påpekas i inledningen, diktningen är ett

viktigt kulturarv. Samtidigt ska boken vara provocerande, skapa skratt och diskussioner. Förlaget understryker att boken inte är något för "lättkränkta".⁸

Samlingen *Skamløse eventyr* utkom 2018 i Danmark. Den är baserad på Evald Tang Kristensens samlingar från andra hälften av 1800-talet och är sammanställd och bearbetad av Annemarie Krarup, som är gymnasielärare och professionell berättare. Boken är (djärvt) illustrerad av den svenska konstnären Mats Rehnman. Intressant är att ett foto på bokens titelsida, som lades ut på Facebook, censurerades.⁹ Omslagsbilden visar en musikanter som tittar fram under en säng, där han gömt sig för att undgå upptäckt. I sängen förbereder det gifta herrskapet ett samlag på ett för de erotiska sagorna välkänt sätt, här något modifierat – mannen är erfaren och förför sin sexuellt oerfarna hustru genom att lura henne. Den saga som illustreras har titeln "Da Kubas stormede Bassilonifest" (Krarup 2018:63f).

I Efterord skriver Annemarie Krarup att hon med boken vill visa upp de gömda och glömda berättelserna som lysande exempel på den konstnärliga kreativitet och fantasi som fanns hos befolkningen. I den respektlöshet som historierna uppvisar och som hon idag möter hos standup-komiker och hos vanliga danskar, vill hon se rötterna till en särskild dansk humorform. I likhet med Ulf Palmenfelt ser Krarup det erotiska som lustfyllt och viktigt att dela med sig av.¹⁰

I förlagets presentation av boken talas om "eventyr" som sprudlar av respektlös humor och fantasifull erotik: "saftiga och läckra" historier, som rullar ur berättarens mun som "gyl-lene honung..." (www.annemarielkrarup.dk/).

De erotiska berättelserna beskrivs i utgåvorna ovan som både fula och lustfyllda, roliga och skamfyllda, moraliskt provocerande och råa. De ska väcka erotiska känslor och skratt, något som understryks i förord och av illustrationer och bokomslag. En gemensam utgångspunkt för utgivarna av de populära

samlingarna är att den erotiska dikten har en funktion även i vår tid och för moderna människor – den talar till ett allmänmänskligt tidlöst behov av sex och erotik – och skratt. Budskapet är att vi ska bejaka vår sexualitet och att våga överskrida kulturella gränser, tabun, för vad som kan sägas och göras. Diktningen tolkas enligt psykologisk teori som en säkerhetsventil för uppdämd sexualitet. Könstereotyper passerar obemärkt förbi eller ifrågasätts inte. Palmenfelt avfärdar en eventuell farhåga att den erotiska traditionen skulle vara "ett stinkande trask av kvinnoförakt och förmätn manschauvinism". Han har under arbetets gång förvånats över hur litet sådant "skämmer de osedliga historierna" (Palmenfelt 1986:10ff). Till skillnad från folksagorna har inte den erotiska dikten utsatts för innehållsliga förändringar och anpassningar vid publicering. Litteraturvetaren Maria Nilsson visar exempelvis att Törnrosa i en 1600-talsversion våldtas av prinsen där hon sover på sin bädd, han kysser henne inte vaken, som i de versioner vi lärt oss. De folksagor som utgavs i tryck anpassades till tidens växlande ideal och blev med århundradena alltmer kyska och romantiska, konstaterar Nilsson.¹¹

Kulturarvstämpeln legitimerar de inte sällan mycket explicita – ibland pornografiska – illustrationerna. Det faktum att illustrationerna är utförda av etablerade konstnärer bidrar också till att göra dikten "rumsren".¹² Även om vi inte har någon kunskap om läsarnas syn på dessa samlingar, visar bara deras existens att här finns en marknad, en marknad som kan antas växa.

Utövarna – de professionella

Hur många professionella utövare som är aktiva i de nordiska länderna är okänt, men nätverket har cirka 60 medlemmar, varav merparten är utövare; ett antal av dessa har framträtt på nätverkets hittills fyra offentliga kvällskonserter. Jag har själv haft möjlighet att som medlem göra deltagarobservationer vid tre nätverksmöten.¹³

Inga studier av utövare av erotisk folkdikt i nutid har veterligen genomförts för att undersöka hur de väljer/väljer bort vad som kan framföras, hur de själva uppfattar diktens innehåll eller hur det tas emot. Den egna rollen som förmedlare av denna typ av folkdiktning har inte heller berörts på nätverksseminarierna. En drivkraft förefaller vara ett intresse för varianter, motiv, ålder, musikval och så vidare och utövarna har gedigen kunskap om sina visor och berättelser, om insamlingen och om insamlarna. Flera utövare uppger själva berättandet som det primära och syftet är att underhålla, men också att förmedla en ”gammal tradition”.

De utövare som framträtt på nätverkets konserter är i flera fall professionella med egna hemsidor och bloggar, även om uppträdande inte är deras huvudsakliga sysselsättning och inkomstkälla. Några har forskarbakgrund, andra är lärare eller är knutna till (folkminnes)arkiv eller museer, andra enbart intresserade av traditionell diktning. Kvinnor är i majoritet (bland nätverkets utövare) och de flesta är i övre medelåldern, men undantag finns. Utövarna är mycket skickliga både musikaliskt och sceniskt. Diktningens erotiska innehåll understryks med gester och ljudillustrationer, utan nämnvärda förbehåll. Erotiska berättelser och visor är enbart en del av deras repertoar av traditionellt stoff och de använder materialet fritt – sätter samman flera berättelser/sånger, tar in material från skriftlig tradition och kommenterar det de berättar inom ramen för berättelsens handling. Däremot kontextualiseras inte berättelsernas innehåll vid framförandet utifrån en nutida samhällssituation, annat än att ”vi skrattar fortfarande åt detta”. Det tycks inte finnas behov av att förklara varför äldre erotisk dikt inte skulle kunna framföras i modern tid, eller om de upplever några moraliska eller etiska betänkligheter. Åhörarna skrattar – ofta och mycket och sjunger med i refränger. Utan tvekan tas berättelserna emot och förstås så som det är tänkt – det är roligt med sexuella skämt

och vi har rätt att tycka det utan att moralisera. Åhörarna är där därför att de delar intresset för traditionella (erotiska) berättelser och sånger med framförarna.

Jag vill här närmare presentera en svensk grupp som huvudsakligen har erotisk diktning på sin repertoar, *The Erotica Project*. Gruppen är den som äsytas i det inledande citatet från Ljungby berättarfestival 2018, där de framträdde med föreställningen *Våga!*. Bandmedlemmarna Brita Björs och Carl-Erik Carlsson är båda utbildade på Musikhögskolan i Malmö. På sin hemsida presenterar de sig som en ”musik-humor-duo”, och som ”Sveriges bästa snuskband” – de är mycket skickliga och uppträder i olika underhållningssammanhang. De spelar karaktärerna Brita och Carl-Erik, ett frejdigt frireligiöst gift par som funnit kärlekens budskap i den svenska folkmusiken, närmare bestämt i ”de traditionella snuskvisorna”. *The Erotica Project* ser visorna som en ”livsbejakande urkraft” med ett kärleksbudskap – visorna handlar om ”sex, kroppar och njutning”. De rekommenderar sin föreställning som en ”tankeväckande underhållning på festival, seminarium, släktkalas, firmafest, födelsedagsparty, invigning, jubileum, bröllop för ung och gammal”.¹⁴

Gruppens koncept är föreställning och ett påföljande förklarande samtal om innehållet i visorna, samt framförande av en frireligiös visa. Det smakprov från föreställningen som kan avlyssnas på hemsidan är ett Youtubeklipp från ett festivalsammanhang 2011, där paret framför en visa med starka våldsinslag om en skomakare som ville ha en längre ”kuk” och hans hustru som ville ha en större ”fitta” – den var nu för trång för att ”sluka ball”. Skomakaren bankar på sin ”kuk” med hammare och drar i den med tång; hans hustru försöker vidga sin ”fitta” genom att banka den ”gul och blå”, först med näven och sedan med en pall. Efter framförandet informeras sakligt – i enlighet med gängse sexologisk kunskap – att om en inte är nöjd med sin

kropp finns det moderna hjälpmedel såsom lusthöjande och avslappnande metoder. Ett långt förspel rekommenderas också. Därefter sjungs en parafras på den frireligiösa visan ”Det lilla ljus jag har”, om att inte sätta sitt ljus under skäppan, där ljuset hyllas som onäredskap.

Föreställningen *Våga!* arbetades fram 2010 som en underhållning för vuxna, och har omarbetats till ett skolkoncept för högstadiet och gymnasiet. Föreställningen presenteras som ett ”startskott” för sex- och samlevnadsundervisningen i skolan. Med humor och musik kan ”vi komma närmare känsliga frågeställningar”, skriver gruppen. Syftet med skolprojektet är att utmana de normer som unga måste navigera mellan och härigenom vidga deras bild av sex. Den erotiska dikten görs till ett redskap för att utmana gränser för sexualitet, i likhet med syftet med de populära utgåvorna, men i skolverversionen är verktyget normkritisk analys.¹⁵ Normkritisk pedagogik med utgångspunkt i den erotiska diktningen är en aspekt som reser många frågor men kräver en särskild studie. I gruppens koncept adresseras enbart normer för sexualitet, inte för kön. Normer för sexualitet är emellertid knutna till kön i såväl äldre tid som i nutid.

Utövare av erotisk folkdikt har att följa samhällets etiska värderingar och normer kodifierade i lagstiftningen: hen har yttrandefrihet, får inte förtala; inte kunna anklagas för förargelseväckande beteende, inte sprida barnpornografiska texter och bilder, inte diskriminera. Vuxna människor som besöker berättarfestivaler väljer själva. Men skolelever? Statliga/kommunala institutioner såsom skolor har värdegrunder att förhålla sig till. Enligt Skolinspektionen ska skolans sex- och samlevnadsundervisning bland annat ta upp frågor kring ”grovt språkbruk” och ”nedsättande ord”, men också om sexuella trakasserier, hederskultur och jämställdhet.¹⁶ Det är skolledaren som har yttersta ansvaret för att skolan följer värdegrunden.

Det är uppenbart att det i skolan saknas kunskap om de visor och berättelser som framförs av inhyrda performers och används i gruppövningar.¹⁷

Som forskare kan vi inte generellt – och vill inte – förbjuda någon att använda sig av ”vårt” insamlade material till andra syften än forskning. ”Vi” äger inte materialet och det är insamlat och arkiverat för återbruk. Tillgängliggörande av arkivmaterial är, som Fredrik Skott påpekar i artikeln ”Finns det på nätet? Nätpublicering som kulturarvsproduktion”, en demokratisk fråga och förmedling en av arkivens viktigaste uppgifter. Vad gäller merparten av de äldre samlingarna finns det inga juridiska hinder för tillgängliggörande – vare sig i publikationer eller på nätet (Skott 2014: 51f, 53ff).

De etiska frågor som diskuteras i samband med arkivmaterial handlar om upphovsrätt och integritet – mera sällan om innehållet i materialet eller användandet. Vad gäller nyinsamlat material för forskningsändamål gäller Vetenskapsrådets etiska riktlinjer. Skott lyfter frågan om riktlinjerna inte i ”viss mån” också borde gälla retroaktivt. Det äldre materialet är också insamlat för forskningsändamål. Är det etiskt försvarbart att fritt publicera material på nätet om informanterna en gång fått löfte om att det berättade bara ska användas till forskning (Skott 2014:54f)? Frågan kan också ställas om publicering och framförande som inte har vetenskapliga syften. Jag vill här problematisera de etiska frågorna ytterligare genom att utvidga dem till val av forskningsfrågor.

Forskarens samhällsansvar

Dagens forskare är etiskt förpliktigade att ta ansvar för de forskningsfrågor de formulerar och för den kunskap dessa genererar. All forskning i Sverige måste leva upp till de av Vetenskapsrådet rekommenderade reglerna för ”god forskningssed”. Forskningsetiska överväganden handlar i hög grad om att hitta en rimlig balans mellan olika intressen, som

alla är legitima. Ett sådant intresse är kunskapsintresset och ny kunskap kan bidra till individens och samhällets utveckling. Forskning av olika slag aktualiserar olika typer av etiska överväganden, konstateras i Vetenskapsrådets skrift *God forskningssed* (2017: 7ff).

Vilka forskningsetiska frågor aktualiserar erotisk folkdikt? Forskningen om erotisk dikt, till skillnad från insamling och utgivning, har veterligen inte genererat några etiska reflexioner med anledning av ämnets karaktär. Befintlig forskning (merparten) om erotisk diktning följer mainstream folkloristiska frågeställningar – motiv, typer, utbredning, varianter, funktion (psykologisk) och symboltolkning. Sedan millennieskiftet bedrivs, så vitt jag vet, ingen etnologisk/folkloristisk forskning om denna diktning.¹⁸ Utövare och utgivare har ingen alternativ forskning med, exempelvis, ett genusperspektiv att luta sig mot.

Är det nödvändigt att som forskare förhålla sig könsdimensionen och till det patriarkala perspektivet i sitt forskningsobjekt och i så fall hur? Mitt svar är ja och varför diskuteras i min artikel "Feministisk forskningsetik – vad är det?" (2002). Frågan om vad som är/bör vara forskningsbart och hur, har varit föremål för en kontrovers om forskningsetik inom kulturvetenskaperna. Debatten aktualiserades efter två inlägg på etnolog- och folkloristkonferensen i Ystad 1991; det ena handlade om porrklubbar och det andra om sexbrev i herrtidningar. Båda dessa ämnen har en stark (köns)politisk dimension. I dessa konferensbidrag analyserades ämnena med inomvetenskapliga metoder, utan att ämnets politiska dimensioner berördes eller kommenterades – eller att kön används som analytisk kategori. Den uppfattning som uttrycktes i den efterföljande debatten var att kompetent vetenskap, noggrann etnografi och skicklig folkloristik kan produceras, oavsett vad en forskare tycker

om sitt ämne eller tar ställning till dess politiska innehåll. Det "farliga" i kulturen, det obehagliga och de laddade ämnena kan studeras "tömnda" på sitt "farliga" innehåll. Bara forskningen utförs på ett bra sätt är det legitimt och etiskt försvarbart att ställa vilka frågor som helst och använda vilka metoder som helst. Den kunskap som härigenom produceras är lika sann och verklig som den kunskap som problematiserar det farliga. Farliga och laddade ämnen kan beskrivas objektivt med tät etnografi, narrativa metoder och så vidare (Lövkrona 2002:23).

Denna kunskapssyn kritiserades av etnologen Denise Malmberg från en feministisk utgångspunkt i artikeln "Önskedröm och överraskning, men på vems villkor?" (1995). Malmberg belyser vikten av forskningsetiska ställningstaganden och hävdar att det är en medvetandeprocess som går djupare än ett reflexivt förhållningssätt. Bristen på ett genusperspektiv i de båda inläggen är inte bara ett *val av forskningsperspektiv* utan handlar i förlängningen om *forskarens samhällsansvar*. Författarna till inläggen ställer sig med sitt perspektiv- och metodval utanför ett socio-kulturellt sammanhang, i en slags social och kulturell exil. Det finns inget samband i de båda forskarnas analyser mellan problemformulering, metod och det studerade ämnets karaktär. Kultur och samhälle är inte två olika saker, poängterar Malmberg. Särskilt viktigt är det att så kallade "farliga" ämnen studeras med medvetenhet. Den konflikt som uppstod handlade inte enbart om att ha eller inte ha ett könsperspektiv utan om forskarens samhällsansvar (Malmberg 1995:64f; Palménfelt 1995).

Svaret på frågan om forskarens/forskningens roll och ansvar är att hen kan bidra med relevant kunskap. Kunskap som användare av arkivmaterial med skilda syften bör ha kännedom om och använda sig av för att kunna kontextualisera ett stoff.

III

Kulturarv och kulturarvsproduktion

I analysen har jag lyft fram etiska aspekter som jag menar är nödvändiga att reflektera kring inte bara vid forskning, utan även vid publicering, framförande och bruk av den erotiska dikten i underhållnings-, undervisnings- och andra sammanhang. Den sista frågan jag vill avhandla är den erotiska diktningens tillskrivna status som ett "kulturarv" och hur det ska förstås.

Innebörden i begreppet kulturarv har förändrats över tid från att betyda ett arv från äldre tid, det vill säga en beskrivande betydelse med en positiv laddning, som något genuint, autentiskt och folkligt, som ska bevaras och förmedlas. Den erotiska dikten beskrivs i nätverkets "projektansökan" som en "ein rik levande tradisjon", som skall föras vidare. Gemensamt för nätverkets medlemmar är, som jag visat, ett intresse för innehåll, varianter, versioner, motiv, musikval med mera, som är i linje med en sådan definition av kulturarv. Denna syn speglar ett äldre forskningsparadigm i kulturvetenskaperna och har helt andra kunskapsanspråk än de jag pekat på här. Etablerandet av det erotiska nätverket måste sättas i samband med en annan debatt, den om kulturarvsproduktion.

Kulturarv har kommit att ges en helt annan innebörd i de senaste decenniernas kulturforskning – kulturarv är något som skapas genom offentliga ingripanden. Den materiella och immateriella kultur som finns i museer och arkiv har blivit föremål för omtolkningar och bruk i ideologiska och politiska syften – i Sverige och internationellt. Kulturpolitik och kulturarvsproduktion är två begrepp som har etablerats i forskningen och handlar särskilt om frågor om mångfald, gemenskap och identitet. Nyare kulturarvsforskning visar att vad som lyfts fram och ges status av "kulturarv" är komplicerat och har såväl en etisk som en politisk dimension. Kulturarv skapas av grupper med särintres-

sen i särskilda syften. Det som pekas ut som kulturarv är således inte skilt från politiska, sociala och ideologiska intressen i samtiden; det är en produkt av dessa intressen. Kulturarv är ett politiskt begrepp och kan snarare betraktas som ett resultat av ett ingripande, än en beskrivning (Jönsson & Svensson 2005:14ff; Skott 2014:52; Jönsson 2017:8ff; jfr Bendix 2008:255).

I detta perspektiv kan bildandet av ett nätverk för erotisk diktning ses som ett uttryck för politisk och ideologisk kulturarvsproduktion – i liten skala. Särintresset som pekar ut erotisk diktning som kulturarv är forskare, utgivare och i viss mån utövare av denna diktning. Syftet, enligt projektansökan, är att bevara och sprida äldre traditioner som ett uttryck för en delad "folk-kultur" och ett "nordiskt kulturuttryck". Nätverket vill bryta den tabuering som länge omgärdat såväl insamling, arkivering, forskning som förmedling av den erotiska dikten. Den nordiska språkgemenskapen, som möjliggör traditionsöverföring tvärs över språkgränser, lyfts fram som en grundförutsättning. Bakom bildandet av nätverket ligger en ideologisk (och politisk) tanke om ett nordiskt gemensamt kulturarv. Föreställningen om en nordisk gemenskap med utgångspunkt i traditionell kultur och språk är inte ny i etnologisk/folkloristisk ämnestradition, men har under 2000-talet fått förnyad aktualitet då den nordiska identiteten upplevs som hotat. De statliga nordiska kulturinstitutionerna, som finansierar nätverket, har till syfte att främja sådant samarbete och kulturutbyte.

En aspekt av intresset för erotisk folkdikt som inte kan förbigås är den ekonomiska; nya påkostade samlingar ges ut och äldre säljer bra, dikten framförs som underhållning mot ersättning. Den tyska etnologen Regina Bendix visar i sin studie "Heritage between economy and politics" att det som utpekats som kulturarv inte bara kan ha politiska värden kopplade till sig, utan även ekonomiska (jfr Bendix 2008:254). Den erotis-

ka folkdiktens ekonomiska värde är uppenbart. ”Snusk” säljer, med eller utan kulturarvsstämpel, och i dagens samhälle finns knappast några moraliska hinder för spridning av denna typ av diktning. Däremot, vad jag velat visa med denna artikel är att forskare har ett ansvar inte enbart för vad som samlas in, utan för hur det används och förmedlas (jfr Skott 2014:59).

Den erotiska dikten är en ovärderlig källa till kunskap om äldre tids normer och värderingar, och som framgått även till vår tid. Oroande är dock att dikten framförs offentligt ofreflekterat och okontextualiserat och utan att innehållet historiseras. Jag har i min analys visat att den erotiska dikten strider mot vårt samhälles etiska normsystem vad gäller kön, som är formulerat utifrån internationella konventioner om jämställdhet, jämlikhet och mänskliga rättigheter. Ideal som vida skiljer sig från det samhälle och de värderingar som förmedlas genom den erotiska dikten. Häri genom blir dikten – i förlängningen – ett hot mot jämställdhet och jämlikhet i vårt samhälle. I det perspektivet är dikten ett ”problematiskt” kulturarv. Kulturarv blir problematiska när de ifrågasätts eller blir föremål för en kursändring eller omvärdering, vilket håller på att ske med den syn på kvinnor och män som dikten förmedlar (jfr Jönsson & Svensson 2005:14ff; Jönsson 2017:8ff).

Nätverket och dess medlemmar, med sin kompetens och engagemang (och resurser), har möjlighet och makt att påverka hur den erotiska diktningen ska beforskas och sprida kunskap om vilket ansvar det innebär att förmedla den. Då måste tanken på dikten som ”ett nordiskt kulturarv” som ska ”föras vidare” släppas och ersättas med samhällsrelevanta frågor till dikten och dess bruk i vår samtid.

Inger Lövkrona, professor emerita
Institutionen för kulturvetenskaper, Etnologi,
Lunds universitet

Tack

till Lynn Åkesson och Charlotte Hagström, Lund, samt Catarina Harjunen, Åbo, för värdefulla synpunkter och kommentarer.

Nyckelord: erotisk folkdikt, etiska perspektiv, snusk, kulturarv, jämställdhet

Noter

- 1 Nätverket leds av de båda norska historikerna Sigrid Bø och Jarnfrid Kjøk och hade i november 2018 femtiotre medlemmar och åtta samarbetspartner från samtliga nordiska länder. Nätverket har en sluten Facebook-sida och en internetsida <http://www.folkedikt.net.org>.
- 2 Artikeln är en bearbetning av mitt bidrag till nätverkets andra möte i Uppsala i juni 2018, på temat forskarens och utövarens roller och ansvar.
- 3 Lövkrona 1996: 87–182. Studien är främst baserad på svenskt traditionsmaterial från publicerade och opublicerade samlingar från 1800- och 1900-talen (Lövkrona 1996:117f). Även övrigt skandinaviskt, danskt och norskt, material har använts. Jag har inte företagit någon ny genomgång av arkivmaterial inför denna artikel.
- 4 Lövkrona 1996:166ff. Uppgiften om ”enkönade manliga kollektiv” kommer från af Klintberg & Mattsson 1986:31.
- 5 I min studie beskriver jag under rubriken ”Narrationes lubricae – den erotiska folklorens ’dolda’ historia hur materialet gömdes undan i arkiv och bibliotek under diverse latinska och grekiska omskrivningar. Restriktionerna lätta de efterhand men både samlare och utgivare fann det länge ändå säkrast att gömma sig bakom pseudonym (Lövkrona 1996:90ff).
- 6 Som kuriosa kan nämnas att bonaden i original har hängt i prefektrummet på Folklivsarkivet i Lund. *Fula visboken*, försätsbladet. Jfr Bringéus 1977:40f.
- 7 Teckningen har tolkats som en återgivning av den fullständiga familjelyckan och att paret ska vara man och hustru. Palmenfelt 1986: Bildkälla.
- 8 www.syndige-folkeeventyr.com.
- 9 Muntlig uppgift från Annemarie Krarup.
- 10 <https://danskforfatterforening.dk/annemarie-krarup-5017>.

- 11 Västerbro 2019; Referat från Historikermötet vid Linnéuniversitetet, "Törnrosa vaknade inte av prinsens våldtäkt". Maria Nilsson arbetar på en studie med titeln "Förvandlade folksagor".
- 12 Det förs och har förts en offentlig diskussion om var gränsen mellan pornografi och konstnärliga framställningar av sexuella handlingar går, som jag avstår från att kommentera här. I Sverige är spridandet av vuxenpornografi lagligt, så länge den inte är uttalat våldsam. Barnpornografi är däremot förbjudet i lag; illustrationerna föreställer inga barn, om än unga vuxna individer.
- 13 En framtida forskningsuppgift kan vara att göra intervjuer med utövarna och observationer av deras professionella framträdanden.
- 14 www.myspace.com/theeroticaproject; www.britabjors.se/theeroticapaproject; se även britabjors.se för flera inspelade visor. Samtliga uppgifter inhämtade från hemsidan samt från Brita Björs examensuppsats.
- 15 Brita Björs beskriver och utvecklar *The Erotica Project* i sin examensuppsats på Musikhögskolan (2012), med förankring i bl.a. normkritisk pedagogik (Björs 2012).
- 16 Sex- och samlevnadsundervisning 2018:42.
- 17 En intressant framtida forskningsuppgift är att studera hur arkivmaterial används i skolundervisning, av vem och i vilka sammanhang.
- 18 Catarina Harjunen vid Åbo akademi skriver sin doktorsavhandling om människors erotiska möten med naturväsen i olika genrer, med ett genusperspektiv. Harjunen bekräftar min slutsats om att forskning i stort sett saknas om ämnet.
- Bø, Sigrid & Kjøk, Jarnfrid 2008: *Lekamslyst I: Om erotikk i norsk folkediktning*. Oslo: Novus.
- Bø, Sigrid & Kjøk, Jarnfrid 2015: *Lekamslyst II: Erotisk folkediktning i Noreg. Ei textsamling*. Oslo: Novus.
- God forskningssed*. 2017. Vetenskapsrådet. www.vr.se/analys-och-uppdrag/
- Høgset, Oddbjørg 1986: *Brudprovaren. Erotiska folksagor från Norge*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Jönsson, Lars-Eric 2017: *Politiska projekt och osäkra kulturarv. Kampanjer och förhandlingar i det sena 1900-talets Sverige och Europa*. Lund Studies in Arts and Cultural Sciences 14. Lund: Lunds universitet.
- Jönsson, Lars-Eric & Nilsson, Fredrik 2014: *Skratt som fastnar. I: Jönsson, Lars-Eric & Nilsson, Fredrik (red.): Skratt som fastnar. Kulturella perspektiv på skratt och humor*. Lund Studies in Arts and Cultural Sciences 5. Lund: Lunds universitet.
- Jönsson, Lars-Eric & Svensson, Birgitta 2005: Inledning. I: Jönsson, Lars-Eric & Svensson, Birgitta (red.): *I industrisamhällets slagskugga. Om problematiska kulturarv*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Kinnunen, Eeva-Liisa 1998: Women's humour: conceptions and examples. I: Apo, Satu, Nenola, Aili & Stark-Arola, Laura (eds.): *Gender and folklore. Perspectives on Finnish and Karelian Culture*. Studia Fennica. Folkloristica 4. Helsinki: Finish Literature Society.
- Klintberg, Bengt af & Mattsson, Christina 1986: *Fula visboken. 50 folkliga erotiska visor valda och kommenterade*. FIB:s Lyrikklubb Tiden.
- Krårup, Annemarie 2018: *Skamløse eventyr. Insamlet av Evald Tang Kristensen*. Köpenhamn: Forlaget Vandkunsten.
- Lennartsson, Rebecka 2019: *Mamsell Bohmans fall. Nattlöperskor i 1700-talets Stockholm*. Stockholm: Stockholmia förlag.
- Lövkrona, Inger 1996: Suktande pigor och finurliga drängar. Erotisk folklore och konstruktion av kön i det förindustriella Sverige. I: Lundgren, Britta, Lövkrona, Inger & Martinsson, Lena (red.): *Åtskilja och förena. Etnologisk forskning om betydelse av kön*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Lövkrona, Inger 2002: Feministisk forskningsetik – vad är det? *Kulturella perspektiv* nr 1.

Referenser

Litteratur

Aftonbladet 4/8 2017.

Bendix, Regina 2008: Heritage between economy and politics. An assessment from the perspective of cultural anthropology. I: Smith I. Akagawa N. (eds.) *Intangible Heritage*. London: Routledge Falmer.

Björs, Brita 2012: *Den normkritiska föreställningen – hur görs den? En aktionsforskningsstudie av utvecklingsarbetet kring The Erotica Project*. Examensuppsats Malmö högskola.

Bringéus, Nils-Arvid 1977: Kistebrev som förlägor till sydsvenska bonadsmålningar. *Varbergs Museums Årsbok*.

- Malmberg, Denise 1995: Önskedröm och överraskning, men på vems villkor? *Nord Nytt* 60.
- Nilsson, Gabriella & Lövkrona, Inger 2015: *Våldets kön. Kulturella föreställningar, funktioner och konsekvenser*. Lund Studentlitteratur.
- Palmenfelt, Ulf (utg.) 1986: *Osedliga historier. Återberättade*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Palmenfelt, Ulf 1995: Önskedröm och överraskning, innehåll och funktion i "Läsarnas sexbrev". *Nord Nytt* nr 60.
- Sex- och samlevnadsundervisning*. 2018. Skolinpektionen. www.skolinpektionen.se/
- Skott, Fredrik 2014: Finns det på nätet? Nätpublisering som kulturarvsproduktion. *Tidsskrift för kulturforskning* nr 3, Volum 13.
- Syndige folkeeventyr. En samling erotiska folkeeventyr av Asbjørnsen og Moe med flere*. Tilrettelagt og sproklig oppdatert av Jarnfrid Kjøk og Sigrid Bø. Redaktør Madicken Schei. Oslo: Fair forlag.
- Sydsvenskan* 20/11 2018.
- Västerbro, Magnus 2019: Törnrosa vaknade inte av prinsens våldtäkt. *Dagens Nyheter* 22/5.

Internetkällor

- www.annemariekrarup.dk/
<https://danskforfatterforening.dk/annemariekrarup-5017> (2019-01-01)
- www.musikisyd.se/unga/skapande-skola-old/theerotica-project (2018-12-17)
- www.myspace.com/theeroticaproject (2018-12-17)
- www.britabjors.se/theeroticaproject (2018-12-17)
- britabjors.se för flera inspelade visor (2018-12-17)
- www.ljungbyberattarfestival.se/nyhet/snusk-pa-festival (2018-04-28)
- www.parthenon.se (2018-12-30)
- www.synonymer.se/sv-syn/snusk (2019-12-01)

SUMMARY

Cultural heritage, obscenity or a threat to gender equality?

Ethical perspective on erotic folklore

Ljungby storyteller festival 2018 announces a novelty under the tag "Snusk på festivalen": "This year we will give way at the festival for obscene ballads, erotic stories and forbidden tales". Public performance of erotic folklore is an expression of a (new) old interest in an older traditional material that is nowadays perceived as piquant, rather than controversial. Several publications with erotic folklore have been published since the 1980s and several are ongoing. The poem has gained a new life through professional singers and storytellers during the 2000s and is performed at festivals and other entertainment contexts, but also at public institutions such as schools and pensioners' clubs. The purpose of my article is to discuss the ethical issues that have been raised / can or should be raised in research, publication and public performance of the erotic folklore today. What is the function of the erotic folklore in a modern society,

decoupled from its original cultural and social context? The poems are not merely "dirt" on which we can have moral views. Its content and message challenge today's values and norms on gender and sexuality and have ethical implications. The traditional gender stereotypes that the poems communicate both reproduce and legitimize patriarchal gender patterns. What ethical issues raise the publication and performance of the erotic poem? Which research questions, perspectives and theoretical choices are ethically justifiable in relation to erotic folklore. In this context, it is important to address the question of how the collections of the archives and museums are used and communicated, not least as "cultural heritage", not just how they were created.

Keywords: erotic folklore, ethical perspective, obscenity, cultural heritage, gender equality

Nils Keylands vetenskaplighet har stått sig väl

Bo Vahlne

Nils Keyland, född den 28 mars 1867 i byn Bjurbäcken i Mangskogs socken, avliden där under ledighet den 7 juli 1924; studentexamen i Karlstad 1888; akademisk examen i Uppsala 1890 i moderna språk; fortsatta språkstudier i USA 1892–1895; inledde sitt arbete för Nordiska museet 1898; amanuens 1906; intendent samt chef för Skansens kulturhistoriska avdelning 1912. Av domprosten i Karlstad Carl Wilhelm Bromander med goda argument ansedd som ett universalgeni...

I ett av Nils Keylands många instruktiva fotografier ses tre äldre män i arbete, två som flätar näver och en som tvinnar metrev. Bänkar tjänstgör som arbetsplatser (Bild 1). Sysslorna var fortfarande förekommande i finnskogen under början av 1900-talet även om Keyland arrangerade motivet vid tagningstillfället 1922. Mot slutet av denna lilla studie är det bänkarnas utseende som något skall begrundas, inte de demonstrerade hantverken. Bänkarna är sammanfogade av grovhyvlade bräder och saknar spår av dekorativ omsorg.

Keyland hade engagerats 1898 av Artur Hazelius för att dels finna en rökstuga i ursprungsskick för flyttning till Skansen, dels insamla föremål och dokumentera lämningar efter den värmländska finnskogskulturen, allt det vi idag anser vara ett betydelsefullt materiellt och immateriellt kulturarv (Bild 2, 3). Under de första åren var det si och så med arvodet, men 1906 erhöll han en tjänst som amanuens och 1912 som intendent. Tjänsteansvaret utövade han som chef för Skansens kulturhistoriska avdelning och som föreståndare för jakt och fiske inom Nordiska museets allmogeavdelning.

Under betraktandet av Keylands insamlade föremål från den värmländska finnskogen för Nordiska museets räkning, framför allt under åren 1898 och 1899, förvånas man över hur få möbler som ingick: några stolar,

några bord, något fler skåp, en utdragssoffa, men inga bänkar – detta trots att bänken av honom ansågs vara den ursprungliga och ännu vid denna tid nog vanligaste sittmöbeln i rökstugorna. Under de nämnda åren hade Keyland sänt så många föremål till Stockholm att nästan 1200 blev tillförda museets samlingar. Artur Hazelius framhöll i brev sommaren 1898 att Keyland skulle söka efter alla bohag i deras äldsta form och att han inte behövde bekymra sig om vad som eventuellt redan kunde finnas i museets samlingar. Det han sände skulle nog komma till pass. Kanske hade Hazelius den blivande finngården på Skansen i tankarna. Formuleringarna torde vara anpassade till den verklighet museets ombud eller skaffare befann sig i, och anger att beslut om ett införlivande med samlingarna fattades först sedan föremålen anlänt till museet.

Rökstugubänkens skenbara obetydlighet

Rökstugorna hyste inte så värst många möbler, det är visst, men frågan ter sig ändå naturlig. Varför finns inga bänkar (och så få andra möbler) från finnskogen i Nordiska museets samlingar? Berodde det på praktiska svårigheter? Eller ansåg de ansvariga inom museet att en eller ett par bänkar inte skulle tillföra samlingarna något av värde? Det första alternativet förefaller mindre troligt med tanke på

1. Foto Nils Keyland 1922. Nordiska museet.

att andra skrymmande och tunga föremål fraktades till huvudstaden.

I Nordiska museets årsskrift *Fataburen* för 1925 återfinns en minnesruna över Keyland, som avlidit året innan. Den författades av folkloristen och chefen för museets allmogedivision Edvard Hammarstedt och innehåller bland annat följande utlåtanden:

Han förenade vildmarksbons snabba iakttagelse och livliga intuition med en sällsynt fond av praktisk erfarenhet och genom studier förvärvat vetande...

Grundlighet är ett kännetecknande drag för Keylands forskargärning – grundlighet såsom iakttagare. Analytiker är han mindre, och man kan nästan sätta i fråga, om han ej avsiktligt – mindre på grund av teoriernas färglöshet än deras bräcklighet – ställde sig på ett visst avstånd från all teoribyggnad. Då emellertid sådana, om än så hypotetiska, äro nödvändiga såsom riktlinjer för det andliga folklivets utforskande, blev det i långt övervägande mått mera folkets materiella än andliga fornkultur, som blev föremål för Keylands vetenskapliga bearbetning.

Framför allt var Keyland samlare – intensiv, nitisk samlare, men icke endast av föremål utan ock av uppgifter. Såsom ”forskare i fältet” var han av första rang. Mången skulle kanske vilja säga, att han var för nitisk både som samlare och upptecknare, i det att han tillvaratog även sådant som var värdelöst. Härom kan dock kanske blott framtiden döma. Visst är emellertid, att hans omsorg om även det mindre väsentliga i hans tryckta avhandlingar ej sällan föranleder en icke blott tröttande bredd i framställningen utan ock en betänklig brist på begränsningar i själva ämnesbehandlingen.¹

Enligt Hammarstedt hade Keyland alltså samlat alltför brett och dessutom sådant som var värdelöst. Med brett avsåg Hammarstedt sannolikt förhållandet att Keyland även samlat på föremål som inte ansågs rent skogsfinnska utan även inspirerade av svensk allmogekultur. Det var ju inte i linje med Hazelius uppdrag, men Keyland måste ha hållit det för naturligt eftersom finngårdarna även hyste föremål som influerats av den svenska allmo-

2. Västra Rintorp, Gräsmark. Foto Nils Keyland 1916. Nordiska museet.

3. Rostahult, Lekvattnet. Foto Axel Aurelius 1899. Nordiska museet.

gens inredningar. Värdelöst var nog Hammarstedts omdöme om föremål han inte kunde hänföra till ett tydligare avgränsat kultursammanhang överhuvudtaget.

Frågan blir då varför till exempel rökstu-

gubänkarna i etnologins barndom kunde betraktas som värdelösa. En anvisning om i vilket sammanhang ett tänkbart svar kan sökas finns i några inledande rader i Hammarstedts tryckta utkast om svenska folkets lev-

nadssätt. Han hävdade där att svensken i allmänhet ägde en andlig överlägsenhet gentemot finnen eller samnen.² En ståndpunkt av detta slag var ingalunda ovanlig i början av 1900-talet och ett mer allmänt underlag återfinns i *Nordisk Familjeboks* uggleupplaga under uppslagsorden ”Antropologi” och ”Etnografi”:

...; *deskriptiv antropologi* (ungefär liktydig med etnologi), som sysselsätter sig med människosläktet i dess enskildheter, såväl dess anatomiska och fysiologiska som dess intellektuella och moraliska egenskaper.³

Man ger numera ofta etnografi en mera inskränkt betydelse i motsats mot *etnologi*, då med den förra afses den beskrivande, med den senare den jämförande vetenskapen.⁴

Under decennierna runt 1900 föreföll det således vetenskapligt motiverat att söka samband mellan människornas fysiska och själsliga egenskaper. Det vid denna tid ofta använda begreppet etnografi avsåg en deskriptiv sida av etnologin, som tilldelats en större ämnesvis räckvidd. Den materiella standarden uppfattades ge några av svaren på tidens etniska spörsmål. Begreppsparet ”form och funktion” ter sig ofta användbart när ett föremål skall studeras, men paret ”form och andlighet eller moral” torde denna gång också kunna bana väg för slutsatser. Bänkarnas enkla utseende betyder dock inte att de saknade allt värde, tvärt om. Deras längd, redan, talar om flera och viktiga funktioner.

Bakgrunden till följande reflexioner återfinns i tjänsten *digitaltmuseum.se*, till vilken Nordiska museet är ansluten, samt Värmlands museums årsbok *Värmland förr och nu* från 2017 med Kersti Berggrens och Cecilia Hammarlund-Larssons artiklar under titeln ”Nils Keyland & finnskogen”. Underlag har vidare sökts i Nordiska museets arkiv, i Keylands och andra dåtida vetenskapares texter samt i några andra moderna studier med relevans för ämnet. Bland de senare bör Jan Garnerts artikel om Nils Keyland från 2010 nämnas.

Nils Keyland i minnesrunorna

Nils Keyland hade avlidit i Bjurbäcken den 7 juli 1924 och runor, skrivna av Nordiska museets dåvarande styresman Gustaf Upmark d.y. och kollegan Ernst Klein, infördes i *Dagens Nyheter* respektive *Svenska Dagbladet* redan den 9 juli. Det hade inte gått fortare idag.

I Gustaf Upmarks minnesord får omdömet ”vederhäftig” gång på gång karakterisera Keylands gärning. Det finns en känsla av eftertryck i Upmarks ord och slutmeningarna lyder:

Vi i Nordiska museet minnas Nils Keyland som en god och vänlig kamrat och som en trogen och försynt arbetare, vilken bakom sin anspråkslösa yta dolde en rikedom av intresse[n] och en mångsidighet som förvisso blir svår att ersätta. Nordiska museet och den svenska folklivsforskningen har i honom förlorat en av sina mest hängivna och vederhäftiga arbetare.⁵

Upmark kännetecknades själv av stor saklighet, vilken inte minst framträder vid en jämförelse mellan hans eget och hans nämndordförande Isak Gustaf Clasons högtidstal under firandet av museets 50-årsjubileum 1923 – några ord ur den sistnämndes anförande följer strax.

I *Fataburen* 1924 infördes en lång minnes-teckning över Keyland författad av hans studiekamrat och vän, sedermera domprost i Karlstad, Carl Vilhelm Bromander. Den innehöll bland annat följande karakteristik:

All humbug föraktade han grundligt, men vanligen tyst – i den riktningen yttrade han ingenting onödigt till andra. Han visste nog sitt värde och ställde sig till förfogande om så önskades, men trängde sig ej fram, utan höll sig helst i skymundan. Den svenska allmogemannens fria kynne fanns kvar i hela sin vidd hos allmogesonen, och om sin frihet och sitt oberoende visade han en fullt befogad och tillbörlig ömtålighet.⁶

Hammarstedts minnesord 1925 med titeln ”Nils Keyland: Några ord om hans vetenskapliga verksamhet” har redan berörts.

Som framgått valde denne att hylla Keyland som samlare av dokumentation och föremål, det vill säga som etnograf, men tog samtidigt tillfället i akt att påtala vad han ansåg vara Keylands bristande intresse för vetenskapligt teoribildande. Vetenskaplighet, i det här fallet etnologisk sådan, skulle således inte ha legat för Keyland – så bör Hammarstedts omdöme tolkas. För folklivets hela utforskande borde en uppfattning om dess andliga och moraliska halt vara behövlig. Från akademisk utgångspunkt måste Hammarstedts omdöme anses ganska nedlåtande men det mildras av att han åtminstone övervägde om ointresset kunde vara avsiktligt. När man träder den tidens deskriptiva antropologi eller etnologi närmare in på livet förefaller Keylands bristande intresse förståeligt. Bromander kan mycket väl haft förhållandet i åtanke när han formulerade sitt nyssnämnda omdöme, Upmark likaså. 1:e intendenten, sedermera styresmannen, Gösta Berg synes i sin korta karakteristik av Keyland 1954 elegant runda Hammarstedts kommentarer med orden

... för allsköns teorier med större räckvidd stod han hela livet märkvärdigt främmande och han kommer i denna liksom i en del andra hänseenden nära den forskning som ungefär samtidigt växte fram med sådan styrka i Förenta staterna...⁷

Innehållet i etnologiska nyckelbegrepp som ”culture contact” och ”cultural relativism” hade under 1900-talets början blivit allt mer vägledande inom etnologin, men Keyland kan faktiskt med eget förnuft och egen intuition ha nått fram till ett beslätat synsätt. Cecilia Hammarlund-Larssons genomgång av Keylands brev till Artur Hazelius tycks lämna utrymme för denna möjlighet.⁸ År 1907 framhöll Keyland till exempel i en recension följande:

Ty det är dock sant, i naturförhållandena hafva alla kulturer ett gemensamt orsakssammanhang, och i hufvudsak lika behof, lika lefnadsvillkor m. m. måste kunna tänkas hafva riktat vidt från hvar-

andra skilda urfolks uppmärksamhet på uppfinandet af motsvariga hjälpmedel. Att slutgiltigt bevisa vare sig den ena eller den andra ursprungshypotesen skall vetenskapen måhända aldrig lyckas.⁹

Svenskt i Nordiska museet

Nordiska museet hade genomgått en enastående utveckling sedan starten 1873. Museets grundare Artur Hazelius befanns i ledningen fram till sin bortgång 1901. En omfattande berättelse för 50-årsfirandet 1923 togs in i *Fataburen* 1924. Högtidlig-hållandet skedde med ytterlig pompa och tidsandan var naturligtvis en första förutsättning för iscensättandet. I absiden mitt i museets enorma centralhall, ursprungligen tänkt att vara en nationens samlingsplats, stod Hazelius porträttbyst uppställd under en röd (tron-)himmel. Denna och en fond av granar dolde museets nya version av Carl Milles tronande Gustav Vasa i kolossalformat, fullbordad först 1925. Museinämndens ordförande, tillika museibygnadens arkitekt, Isak Gustaf Clason, stod uppe i absiden och hans välkomsthälsning till de församlade innehöll bland annat följande ord:

I denna absid tronar såsom gudabilden i antikens tempel en kolossalbild av konung Gustav Vasa. Tempelbyggnaden i övrigt är fylld av offergåvor [d.v.s. museiföremål]. I vår gudabild innebor liksom i antikens en makt, en kraft. Gustav Vasa är inkarnationen av *den svenska enhetstanken* ”Varer svenske!”.

Bevarandet av svenskheten inom Sverige var även den innersta drivkraften i Artur Hazelii livsgärning.

[...]

Inför detta enhetstankens och självkännedomens här resta altare har ”svenska folket” nedlagt och nedlägger alltjämt såsom offergåvor sina käraste och intimaste husgeråd och verktyg...¹⁰

På sockeln till stodens föregångare löd inskriptionen kort och gott *Gustaf Vasa*, på den nya således *Warer Swenske*. Clason må-

lade upp bilden av Nordiska museet som ett kollektivt uttryck för svenskhet, snarare än som ett museum med folkminnen från Sverige. Han avsåg säkerligen att låta de inbjudna associera Gustav Vasa med Zeus i templet i Olympia och Athena i Atens Parthenontempel. Dessa förkroppsligade grekernas enhetssträvanden – i allt således höga förebilder. Han förefaller därmed övertolka Hazelius ambitioner och något motsvarande återfanns inte i Upmarks efterföljande jubileumstal, sådant också det går att studera i *Fataburen*.¹¹

Några år tidigare hade Nils Keyland gett ut sitt grundläggande arbete *Svensk allmogekost*. Det är indelat i två huvudavsnitt, vegetabilisk och animalisk kost. Det första täcker hela landets kosthållning, det andra endast den värmändska finnskogens. Motiven för denna något förvånande uppläggning kan vara flera – Keyland uppger i förordet att det var Svenska Teknologföreningens förlag som önskat ett tillägg rörande animalisk kosthållning inklusive bryggande, bränning och tobaksodling. Resultatet kan även uppfattas som en klackspark mot tidens moraliserande svenskhetsökande.

Något om finnskogen i tidig forskning

År 1902, då Nils Keyland av Nordiska museet kallades till Stockholm, publicerade kulturgeografen Sven Lönborg en stor och brett upplagd artikel med titeln ”Finnmarkerna i mellersta Skandinavien”. Den trycktes i *Ymer*, en tidskrift med inriktning mot antropologi och geografi. Ambitionerna med artikeln var högt ställda och merendels sakligt grundade. Bosättningarna, språket, bostadsskicket – allt behandlades. Mest användbar blev nog kartan över bosättningarna som han utarbetat på bas av äldre inventeringar. Lönborgs slutsatser byggde dock inte sällan på en uppfattning om statiska kulturer och att alla förändringar skulle bero på yttre påverkan. Han gick så långt att han hävdade att införandet av fönster i

rökstugorna var ett resultat av ”*det svenska inflytandet*” (kurs. av Lönborg själv).¹² Keyland var redan 1898, som framgår av ett av breven till Hazelius, på det klara med att ett naturligt utbyte mellan svenskbönder och skogsfinnar skett – ”jag tror redan i början av 1700-talet”. Nyligen företagna arkeologiska undersökningar i några skogsfinnska bosättningar från 1600-talet visar att fönsterglas förekom i rökstugorna redan då.¹³

När det gällde finska språkets utbredning lutade sig Lönborg mot språkforskaren Karl Bernhard Wiklund, som efter en kortare utflykt till finnskogen sammanfattade sina intryck, först i en lättsam reseskildring 1895 och sedan med sakligare ton, i en liten artikel i *Ymer* 1902. Wiklund framhöll 1895 bland annat:

Det finns nämligen här uppe i skogarna på båda sidor om riksgränsen spår af en fordom betydligt talrikare *finnbefolkning*, som här borta, vida skilld från sitt hemland, midt ibland svenskar och norrman lyckats behålla sin nationalitet och sina egendomligheter under en tid af trehundra år och hvilken därför med rätta kan räknas för en af Skandinavien intressantaste etnografiska märkvärdigheter.¹⁴

Ordet ”egendomlig” var för övrigt ett av Wiklund upprepat epitet, oklart om därmed avsågs dess äldre eller senare betydelsen, för att beskriva skogsfinnarnas seder och bruk. Wiklunds intresse var tidigare mer riktat mot samiska språk och han hade redan i början av 1890-talet samlat in samiska föremål från Jämtland och Härjedalen för Nordiska museets räkning.

När Lönborg i sin artikel gav sig i kast med de antropologiska frågorna var han medvetet vag och hans hänvisningar till utsagor av Emanuel Branzell och Gustaf Schröder kan inte anses stärka argumentationen. Lönborg efterlyste mer forskning på området och sådan levererades av läkaren Gösta Åkerhielm 1907, men dess räckvidd vilade på lika tveksam grund som Lönborgs.

4. Illustration i Nils Edvard Hammarstedt, *Svenska folket. Dess lefnads-sätt, seder och forntro*. 1902.

Bland Lönborgs viktigare källor återfinns emellertid den finländske folkbildaren och läraren Petrus Nordmanns licentiatsavhandling från 1888 och seminarieadjunkten i Karlstad Albrekt Segerstedts vid samma tid insamlade redogörelser för finnskogskulturen. Skogsfinnarna själva kom dock knappast till tals, men Keylands dokumentation i Nordiska museets arkiv hörde till det Lönborg initialt lutade sig mot. Samma år, 1902, lät även Edvard Hammarstedt publicera sin ovan nämnda berättelse betitlad *Svenska folket. Dess lefnads-sätt, seder och forntro*. Den inleds med påståendet att det i forntiden levde två helt oblandade folkslag i Sverige, ett arisk-germanskt och ett uralsk-finskt. Påståendet åtföljdes av tidstypiskt fördomsfulla återgivning av folktyper (Bild 4).¹⁵

Nils Keyland anlände således detta intensiva publikationsår i finnskogens tecken till Stockholm för att leda uppbyggnaden av Skansens finngård. Det är naturligtvis omöjligt att mer bestämt klarlägga i vilken utsträckning han drabbades av forskarnas hypoteser om folktyper. Kanske räcker Bromanders ovan citerade ord till någon del. Stor framgång rönt han dock hos den mindre fördomsfulla allmänheten genom sina pedagogiska aktiviteter i anslutning till den nyuppförda finngården: mat, lekar, musik och historieberättande hörde till det han bjöd på. Titeln

museilektor fanns inte på den tiden men som sådan verkade han också, denne mångsidige och noggranne etnolog.

Fotografiernas makt

De gamla fotografierna från finnskogen, de som togs 1899 och senare av Gräsmarksfotografen Axel Aurelius, av Nils Keyland och Arvikaarkitekten Ludvig Mattsson samt många andra fotografer, har tveklöst utövat stort inflytande på betraktarna, både samtida och sentida. Under 1800-talets senare del hade allt oftare en dokumentation av den hastigt bleknande finnskogskulturen efterfrågats. Det fotografierna oftast visar är verkligen kulturfragment, tydligast demonstrerade genom dåligt underhållna, inte sällan övergivna, rökstugor.

Axel Aurelius gav efter sitt inledande samarbete med Keyland 1899 ut vykort som kan illustrera förhållningssättet. På varje kort återges en mer eller mindre förfallen rökstuga och en "finngubbe" eller "finngumma", inramade av blomsterrankor (Bild 5). Fattigdomen tonades ned, det exotiska tonades upp, det som var säljbart. En gammal vandringsman tog form av en folktyp. Han fick inte förbli en bland de många i detta land och vid denna tid. Kåbbo, finngubbe titulerad, på ett av Aurelius vykort skulle mycket väl kunna vara förlagan till Ham-

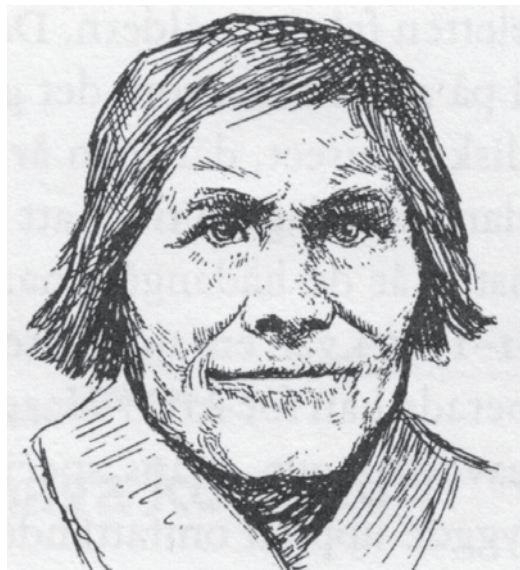
Finnigubben "Käbbo" från Lekvattnet och rökstugan i Pojansana (Lekvattnets socken)

Rökstugan i Bråttorp (Lekvattnets socken) och Per Pettersson "Klaken" från Klaktorget (Östmarks socken)

5. Två vykort utgivna av Axel Aurelius vykortsförlag omkring år 1900. Återgivna efter Lars-Olof Herou och Nils Holmdahl, *Försvunna rökstugor*. 2006.

marstedts nyssnämnda tecknade finska folktyp¹⁶ (Bild 6). Av detta förhållningssätt finns inget i de många av Keyland och Mattsson tagna fotografierna.¹⁷ De är dokument, etnologiska dokument.

6. Finsk folktyp, enligt Hammarstedt. Detalj ur bild 4.

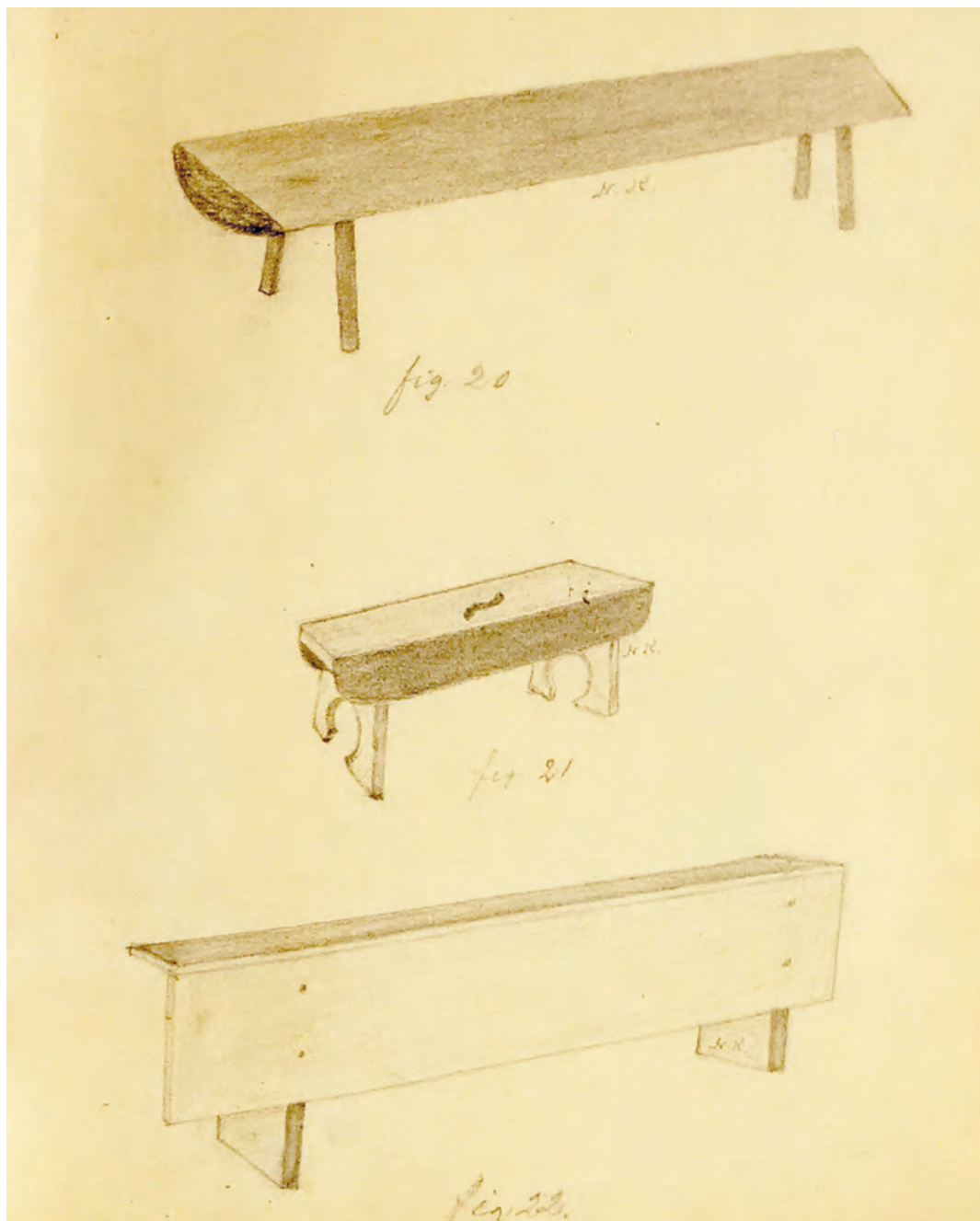
Varierad syn på skogsfinska föremål

Åter så till Keylands verksamhet i Nordiska museets tjänst. Museet erbjuder idag mycket goda möjligheter genom tjänsten *digitaltmuseum.se* att studera dess samlingar. På delar av en sekund ges besked om vilka föremål Keyland samlat in. Frågar man vad som i museets huvudliggare märkts med ”Keyland och Mangskog” kommer svaret prompt – 648 föremål, för frågan om ”Keyland och Gräsmark” – 396 föremål, för frågan om ”Keyland och Lekvattnet” blir svaret 342, för frågan ”Keyland och Östmark” blir svaret 14. Och ändå var det i Östmark som flest rökstugor stod att finna kring sekelskiftet 1900. Den ojämna fördelningen i Keylands insamling är anslående och söker fler än ett svar.

Några förhållanden antyder att Nordiska museet inte tog emot allt vad Keyland samlat in. För det första hade Artur Hazelius genom anvisningar till sina skaffare riktat uppmärksamheten mot det dekorerade, det provinssiellt utmärkande, i bohag och klädedräkter. Föremålen skulle också om möjligt vara i gott skick. Gamla och slitna ting antogs göra sig sämre i museets utställningar.¹⁸ Hazelius riktlinjer resulterade i att vad vi kan beteckna som särskilda kvalitetshänsyn skulle tas i insamlingsarbetet av det förindustriella Sverige.

För det andra kan Hammarstedts ovan redovisade uppfattning om finnskogsföremålen ha gjort sig gällande redan när de började anlända till museet. Han ansvarade sedan 1897 för katalogiserandet av inkommande föremål och antydde ju att Keyland varit alltför nitisk eftersom han tillvaratog även sådant som var föga märkligt och ”värdelöst”.¹⁹ Att Hammarstedt 1925 uttalade sin uppfattning med en brasklapp döljer inte en avvaktan, som Keyland torde ha mött vid ankomsten till museet 1902. Han hade redan tidigare behövt förklara syftena med sin insamlingsverksamhet för en något undrande Hazelius. Keylands mål har senare – och som även Hammarstedt öppnade för – visat sig vara framsynta även om resultatet ibland kanske påverkats av ovidkommande hänsyn. Siffrorna ovan antyder att sådana förekommit.

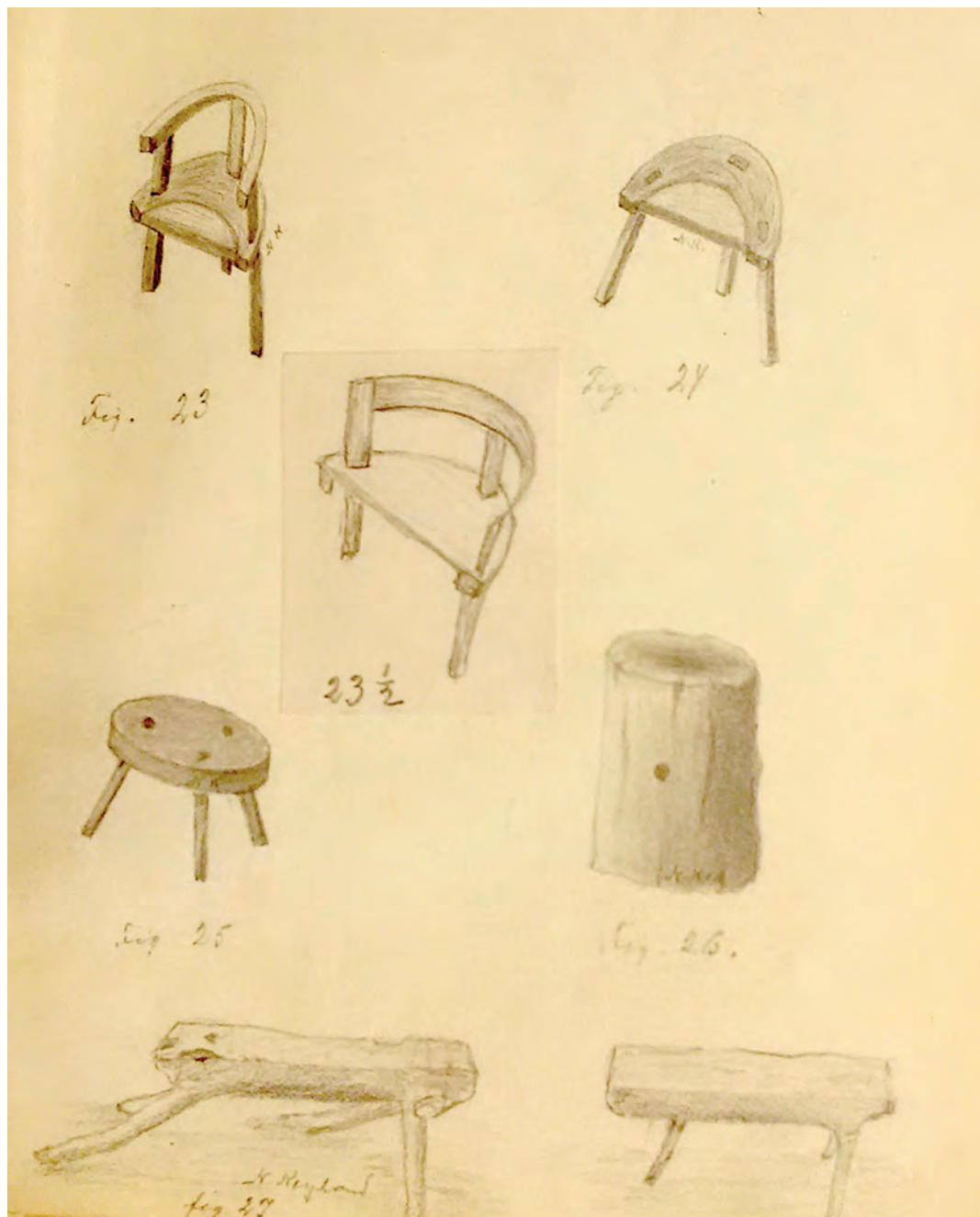
Den tredje indikationen är mer påtaglig. 1923 löste Nordiska museet in Keylands egen samling av främst finnskogsföremål för 6000 kronor. Det rörde sig om över 1000 nummer, som av allt att döma förvarades på Skansenberget.²⁰ Att han samlat på sig så många föremål i personligt vinstsyfte förefaller osannolikt, inget har framkommit som tyder på detta. Att föremålen fanns i Stockholm berodde nog på att de refuserats av museets ansvariga efter ankomsten dit. Inga noteringar utöver själva inköpsbeslutet återfinns i museinämndens protokoll 1923. Keylands anteckningsbok med föremålen numrerade återfinns i museets arkiv

7. Krack och andra långstolar. Teckningar av Nils Keyland 1898–99. Nordiska museet.

och följde säkerligen med vid samlingens inlösen. I redogörelsen i *Fataburen* 1924 för förvärvet blev det sammanfattande omdömet: ”I det hela präglas denna skogsbygdskultur av en

stor fattigdom på ornamentala former, snideri och färger.”²¹ Att etnologisk kunskap även omfattade annat än dekor förtjänade inget omnämnande i det sammanhanget.

8. Stolar från Finnskogen. Teckningar av Nils Keyland 1898–99. Nordiska museet.

Keylands vetenskaplighet och rökstugubänkens värde består

I rökstugornas oftast begränsade uppsättning av flyttbara möbler intogs, som nämnts, bänken (kracken eller långstolen) en domineran-

de roll (Bild 7). Detta gjorde Keyland klart i ett avsnitt i en av sina anteckningsböcker från insamlingsskedet (avsnittet är här återgivet i något förenklat skick):

Tillverkningen är klumpigt och typiskt. En långstol finnes i nästan hvarje pörte och äfven i hvarje svenskstuga på finnskogarne. Deras storlek varierar i oändlighet från långbänken till pallan. Ofta uppnå de en längd af 2,5 mtr. Krackens användning är vidsträckt. Han är praktisk, emedan han lemnar sittplatser åt flera. På den kan ofta hela familjen få rum. Den tjänade ofta till bord. Jag erinrar mig, att i min barndom, vår familj plögade omkring den intaga sina måltider. De två äldsta af karlarna sutto då grensle öfver krackens ändar. Kvinnorna och barnen placerade sig på stolar utefter sidorna. Nu har emellertid under de sista åren kracken i detta afseende måst vika undan för bordet. Kracken användes dessutom till underlag, då man manglar kläder, till fäste för nystgottet, då man nystar garn eller tråd och till underlag för skrubbkardorna o.s.v.

Krackens utseende varierar föga utom med afseende på benen, hvarpå man ofta använde något snideri [senare struket]. Ibland äro benen raka, ibland svängda (se fig.), ibland äro de hopfästade med "sträfvor" för att stolen skall blifva mera stadig.

Fig. 20 visar oss en rökstugubänk. Dessa bänkar äro alltid gjorda af klufna stockar ty de äro äldre än brädestillverkningen på finnskogarne. Rökstugubänkarne äro placerade utefter pörtets väggar och ofta fästade så, att de ej kunna rubbas.²²

Att Keyland själmant skulle ha avstått från att förvärva några bänkar för museets räkning förefaller mindre troligt. Hammarstedt konstaterade ju att han inte väjde för att tillvarata sådant som saknade värde. Och, som sagt, enligt museets inledande förvärvspolitik återfanns inte de konstlösa, de odekorerade föremålen bland allt som främst efterfrågades av allmogens bohag och kläder. De långa bänkarna var naturligtvis skrymmande pjäser men Hazelius hade utverkat fria järnvägs-transporter för sina skaffares hopsamlade skatter.

Keylands följesedlar från senhösten 1898 och 1899 med föremålen numrerade inför transporterna finns inte bevarade. I de ofullständiga listorna i breven till Hazelius har endast en bänk upptagits och den tycks inte ha blifvit införlivad med samlingarna. Men Key-

lands anteckningar om bänkarna motsäger att han själv skulle ha betraktat dem som värdelösa ur etnologisk synvinkel.

Eftersom folktyp och andlighet av Hammarstedt kopplades så nära till varandra, kan då detsamma av honom ha befunnits naturligt för de av Keyland insamlade föremålen? Ja, i Hammarstedts tankevärld var så uppenbarligen möjligt.²³ Den odekorerade bänken ansågs antagligen betydelslös då den för Hammarstedt syntes svår att förbinda med en specifik provinsiell kultur. Enkla bänkar och pallar i olika varianter fanns ju överallt och någon andlig halt kunde knappast utläsas av sådana. Att några av Keylands insamlade stolar släpptes in i samlingarna sammanhänge nog med att de visuellt tydligare kunde förknippas med mer "egendomliga" levnadsomständigheter (Bild 8). Keyland värderade inte föremålen från finnskogen med moraliska mått, det står alldeles klart.

I Stockholms intellektuella museimiljö kan uppfattningen om vildmarkssonen från finnskogen knappast ha verkat stimulerande på Keyland. Men hans tro på sig själv och sin förmåga att vetenskapligt verka i Nordiska museets och Skansens tjänst och till finnskogens och det allmännas nytta torde ha varit stark – så befäst att han antagligen lugnt inväntade vetenskapens slutliga befrielse från utomvetenskapliga bevekelsegrunder.²⁴ Keylands vetenskaplighet hade framtiden för sig och jämförelsen med Hammarstedts ger oss mycken insikt inför det vi nu har att hantera.

Bo Vahlne, fil. dr
Stockholm

Nyckelord: skogsfinnar, etnicitet, moral, möbler, etnologi

Noter

- 1 Hammarstedt (1925), s. 25–26.
- 2 Hammarstedt (1902), s. 442–443.
- 3 *Nordisk Familjebok*, band 1 (1904).
- 4 *Nordisk Familjebok*, band 4 (1907).

- 5 *Dagens Nyheter* (9.7.1924), s. 8.
- 6 Bromander (1924), s. 191.
- 7 Berg (1954), s. 14–15. Berg (1975–77), s. 105.
- 8 Hammarlund-Larsson (2017), s. 66–67.
- 9 Keyland (1907), s. 191.
- 10 *Fataburen* (1924), s. 7–11.
- 11 Enligt Bringéus (1972), s. 11–20, var Hazelius en renodlad pragmatiker, som ville framställa konkreta bilder av Sverige och svenskar. Bohman (1997), s. 118–121, lyfter fram Milles roll vid förändringen medan Clasons inte diskuteras. *Nordiska museet under 125 år* (1998), s. 90–113.
- 12 Lönborg (1902), s. 388.
- 13 Brev 9/11 1898 från Keyland till Hazelius. Nordiska Museets arkiv. Hammarlund-Larsson 2017, s. 66. Welinder (2014), s. 118.
- 14 Wiklund (1902), s. 51.
- 15 Hammarstedt (1902), särskilt s. 441–443. Hammarstedt, som var Keylands närmaste överordnade, var anstruken av föreställningarna om den arisk-germanska folktypens överlägsenhet. Jfr Hagerman 2006, s. 325.
- 16 För att framhäva en särart kan generaliserande omdömen underlätta. Betänk till exempel formuleringen ”Men det är i Värmland, som finnarna och yttringarna av den finska kulturen intill våra dagar bäst bevarat sin särart...”. *Förslag till åtgärder ...* (1954).
- 17 Garnert (1995), s. 169–190.
- 18 *Nordiska museet under 125 år* (1998), s. 53–68.
- 19 Klintberg (2010), s. 34.
- 20 Nämndprotokoll 11.4.1923, § 10, Nordiska museets arkiv. ”Redogörelse för Nordiska museet 1923” (1924), s. 9–11.
- 21 ”Redogörelse för Nordiska museet 1923” (1924), s. 10.
- 22 Anteckningsbok nr 1, Keylands arkiv, Nordiska museets arkiv. Inte så få strykningar och ändringar förekommer i denna text. Den återges här i redigerat skick.
- 23 Hammarstedt (1902), s. 442, 500–502.
- 24 Högnäs (1995), s. 51–57, består med givande iakttagelser i mer allmänna sammanhang.
- terlämnade uppsatser och bilder av Nils Keyland.* Red. Gösta Berg.
- Berg, Gösta 1975–77: ”Nils Keyland”. *Svenskt biografiskt lexikon*, band 21, s. 105.
- Berggren, Kersti 2017: ”Nils Keyland och finnskogen”. *Värmland förr och nu, Årsbok för Värmlands museum*.
- Bohman, Stefan 1997: *Historia, museer och nationalism*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Bringéus, Nils-Arvid 1972: ”Artur Hazelius och Nordiska museet”. *Fataburen*.
- Bromander, Carl Vilhelm 1924: ”Nils Keyland – Född 28 mars 1867. Död 7 juli 1924.”, *Fataburen*.
- Dagens Nyheter* 9.7.1924. Gustaf Upmark, ”Nils Keyland död”.
- Förslag till åtgärder för att bevara och vårda minnena från finnkulturen i Värmland 1954.* Betänkande avgivet 1954 av en av länets landsting tillsatt kommitté.
- Garnert, Jan 1995: ”Rethinking visual representation; Notes on the folklorist and photographer Nils Keyland”, *Nordisk museologi*, 2, 169–190.
- Garnert, Jan 2010: ”Nils Keyland (1867–1924). I Mats Hellspång och Fredrik Skott (red.): *Svenska etnologer och folklorister*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Hagerman, Maja 2006: *Det rena landet: om konsten att uppfinna sina förfäder*. Stockholm: Prisma bokförlag.
- Hammarlund-Larsson, Cecilia 2017: ”Nils Keyland, Värmland och Nordiska museet”, *Värmland förr och nu, Årsbok för Värmlands museum*.
- Hammarstedt, Nils Edvard 1902: *Svenska folket. Dess lefnadssätt, seder och forntro: ett utkast*. I J. F. Nyström (red.). *Sveriges rike. Handbok för det svenska folket*, del 2:4.
- Hammarstedt, Nils Edvard 1925: ”Nils Keyland: Några ord om hans vetenskapliga verksamhet”, *Fataburen*.
- Herou, Lars-Olof & Holmdahl, Nils 2006: *Försvunna rökstugor*. Torsby: Torsby Finnkulturcentrum.
- Högnäs, Sten 1995: *Kustens och skogarnas folk: om synen på svenskt och finskt kynne*. Stockholm: Atlantis.
- Keyland, Nils 1907: ”Recension av U. T. Sirelius, Über die Sperrfischerei bei den finnisch-ugrischen Völkern. Eine vergleichende ethnogra-

Referenser

Berg, Gösta 1954: ”Nils Keyland som folklivs-skildrare”, *Folkliv i Värmlands finmarker: ef-*

- phische Untersuchung mit 607 Figuren (1906)", *Fataburen*.
- Keyland, Nils 1919: *Svensk allmogekost*. Nyutgåvan från 1989 innehåller ett efterord av Jan Garnert. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Klintberg, Bengt af 2010: Nils Edvard Hammarstedt (1861–1939). I Mats Hellspong och Fredrik Skott (red.): *Svenska etnologer och folklorister*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Lönborg, Sven 1902: "Finnmarkerna i mellersta Skandinavien", *Ymer*.
- Nordisk Familjebok*, band 1 1904 och band 4 1907.
- Medelius, Hans, Bengt Nyström och Elisabet Stavenow-Hidemark (red.) 1988: *Nordiska museet under 125 år*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- "Nordiska museets femtioårsfest" 1924. *Fataburen*.
- "Redogörelse för Nordiska museet 1923" 1924. *Fataburen*.
- Svenska Dagbladet* 9.7.1924. Ernst Klein, "Intendenten Nils Keyland död."
- Welinder, Stig (red.) 2014: *Skogsfinsk arkeologi – etnicitet i det materiella*. Falun: Finnbygdens förlag.
- Wiklund, Karl Bernhard 1895: "Ett besök i Värmlands finnskogar". *Svenska Turistföreningens årsskrift*.
- Wiklund, Karl Bernhard 1902: "Finska språkets nuvarande utbredning i Värmland och Grue finnskog". *Ymer*.

SUMMARY

The scholarly way of Nils Keyland still stands

Around 1900 ethnicity sometimes were correlated with moral standards. In this paper it is suggested that the concept "form and function" could be replaced by "form and morality" in order to understand the guidelines of acquisitions when it comes to furniture from the Forest Finn settlements in Sweden. Almost one half of the acquisitions, made by the folklorist Nils Keyland for the Nordic Museum in Stockholm, were declined by the head curator as being worthless and non-representative.

Keyland was born in one of the Forest Finn regions in the west of Sweden and by some of his colleagues considered as a son of wilderness. Prejudice was prevalent and the material heritage of the Forest Finns was sometime condemned accordingly.

Keywords: Forest Finns, ethnicity, morality, furniture, culture contact

ANTECKNINGAR

Märta Måås och kyrkans textila skatter

Märta Måås-Fjetterström är aktuell genom utställningen ”Se på mattorna – det är jag. Märta Måås-Fjetterström på Kungliga Slottet”, som visas 13 oktober 2019 – 19 april 2020 i Stockholm (Nisser-Dahlman 2019). Utställningen visar en av designkonstens mest kända affischnamn i helfigur. Hon är den främsta exponenten för det tidiga 1900-talets förnyelse av en textil tradition, som satt det svenska hantverket och designen på världskartan. Betydelsen av hennes gärning kan knappast överskattas, varken då det gäller synen på hur ett stilfullt hem eller ett offentligt rum bör gestaltas. I utställningen ingår också några verk som har en religiös klangbotten eller har lånats in från kyrkor. Märta Måås-Fjetterströms bidrag till den kyrkliga konsten, och inte minst den stora produktion som skedde i hennes efterföljd genom MMF AB, har haft stor betydelse för gestaltningen av ett av våra viktigaste offentliga rum, nämligen kyrkorummet. Svenska kyrkans församlingar äger ett veritabelt arkiv över 1900-talets textilhistoria.

Märta Måås-Fjetterström föddes 1873 i Kimstads socken, Östergötland, som dotter till kyrkoherden och sedermera kontraktsprosten Rudolf Fjetterström och Hedvig Olivia Augusta, född Billsten. När Märta är 14 år flyttade familjen till Vadstena. Hågen hos unga Märta stod tidigt till det konstnärliga. Som driven tecknare var drömmen inställd på studier i Stockholm och ett arbete i första

hand som teckningslärare. Hon sökte till Högre konstindustriella skolan i Stockholm, nuvarande Konstfack, och kom in hösten 1890.

Studierna i Stockholm följdes av tjänst som teckningslärarinna i Jönköping och Stockholm och facklärare vid Konstslöjdanstalten vid Kulturhistoriska museet i Lund från 1902. Här fick hon tillgång till museets rika samlingar av allmoge-, högreståndsoch kyrkliga textilier. Åren 1905–11 förestod hon Malmö hemslöjds magasin parallellt med att hon själv komponerade och ställde ut nya vävnader. Denna senare anställning avslutades dock med buller och bång. Hennes vilja till förnyelse utifrån inhemsk textiltradition gillades inte av styrelsen och hon fick lämna sitt uppdrag – med facit i hand ska vi kanske säga tack och lov. Av nödvång, men också vilja och kunskap, utvecklades ett framgångsrikt entreprenörskap.

Märta Måås-Fjetterström började redan under tiden i Lund att teckna mönster och förlagor till vävnader som väckte uppmärksamhet och följdes av flera beställningar. Ett av dessa tidiga verk är Höga Visan, en av de egenhändiga vävnader som inleder utställningen (fig. 1). Motivet hämtades i detta fall ur den bibliska historien, medan andra teman i den tidiga produktionen går tillbaka till folkliga legender. Formspråket är lika sammansatt och kan förbindas med allmogetextilier och fornnordisk ornamentik samtidigt som där finns tydliga influenser från

Fig. 1. *Höga Visan* från 1901, 204 × 107. Vävd vid Kulturen i Lund i lin och ull, sannolikt av Märta Måås-Fjetterström själv. Gobelängen förvärvades någon gång efter 1905 av Lundabiskopen Gottfried Billing och hans hustru och har därefter i flera släktled ägts av familjen privat. Svenska kyrkan på nationell nivå bidrog 2017 till att vävnaden kunde inköpas till *Insamlingsstiftelsen för bevarande av kunskap i och för Märta Måås-Fjetterströms verksamhet avseende mattor och vävnader*. Texten i bården lyder: SE VINTERN ÄR FÖRBI REGNTIDEN ÄR FÖRLIDEN OCH HAR GÅTT SIN KOS; BLOMSTIDEN ÄRO FRAMKOMNA PÅ MARKEN OCH TURTURDUFVORNA LÄTER HÖRA SIN RÖST I VÅRT LAND; STÅ UPP MIN ÄLSKADE OCH KOM MIN DÄJLIGE KOM HIT.

orientaliska vävnader. Den friska grönskan kan sättas samman med samtida internationell jugendornamentik, men växterna är hämtade från den nordiska floran.

Efter uppbrottet från Malmö fortsatte hon som föreståndare för vävskolan i Vittsjö att undervisa i konstnärlig vävning och mönsterkomposition. Nu utvecklade hon också nya mönster för mattor med grund i gammal vävteknik. Efterfrågan gjorde att flera lokala väverskor kunde hållas sysselsatta. Nästa steg var etableringen av en vävateljé i Båstad 1919, som hon ledde fram till sin död 1941. Till ateljén knöts så småningom ett tjugotal väverskor från trakten. Beställningarna utgjordes huvudsakligen av stora, dekorativa vävnader i flossa och mattor i röllakan. Som ett viktigt genombrott för ateljén brukar räknas utställningen 1934 på Liljevalchs konsthall, Stockholm, i vilken också bland andra Elsa Gullberg, Carl Malmsten och Svenskt Tenn deltog.

Året efter Märta Måås-Fjetterströms död ombildades verkstaden till ett ännu existerande aktiebolag, med målsättning att förvalta och förnya hennes mönsterskatt. Som konstnärlig ledare anställdes Barbro Nilsson. I förnyelsen av företaget deltog också flera betydande textilkonstnärer, däribland Ann-Mari Forsberg, Marianne Richter och Kaisa Melanton. Märta Måås-Fjetterström och MMF AB är idag representerad på flera större museer, bland annat Nationalmuseum, Röhsska museet och Louvren. På marknaden är intresset för konstnärligt utformade textilier ökande och Märta Måås-Fjetterström framstår som en av de historiska portalgestalerna.

Utställningen på Stockholm slott illustrerar mångfalden i denna produktion med fokus framförallt på beställningar från offentliga institutioner, företag och privatpersoner. En betydande del av utställningen utgörs av mattor som inköpts av den kungliga familjen. Vävnaderna med kyrklig anknyt-

ning utgör en del av detta, men är kanske inte lika välkända.

De textila skatterna i våra kyrkor är betydande. De består av den liturgiska skruden, men också av olika former av kläden på inredning och föremål som kalk, dopfont och altare. Allt detta har funnits så länge som gudstjänster firats, det vill säga på våra breddgrader i nära tusen år. Textilier i liturgiskt bruk slits och byts ut. Ändå härrör mycket av vår äldsta textilkonst från kyrkor och förevisas nu bland annat på Historiska museet i Stockholm och i regionala läns museer, medan mycket annat fortfarande är i bruk eller finns i förvar hos församlingarna i särskilt utformade textilskåp. Detta kan konkretiseras med siffror. Vid en systematisk genomgång av textilier i Växjö stift åren 2008–2011 kunde man konstatera att det i församlingarnas 289 kyrkor fanns 12 742 kulturhistoriskt värdefulla textilier (Brynielsson 2016). Växjö är ett av Svenska kyrkans tretton stift.

Av kyrkornas inventarieförteckningar över kulturhistoriskt värdefulla föremål, som församlingarna enligt kulturmiljölagen är skyldiga att föra, finns drygt 200 textilier i svenska kyrkor som kan knytas till Märta Måås-Fjetterström och den produktion som i hennes efterföljd skett genom MMF AB. Denna grupp av textilier innehåller antependier, det vill säga altarförhängen, ett stort antal mattor för placering i koret eller vid dopfonten, men också predikstolskläden, bår-täcken och bonader. Antependierna från företrädesvis 1930-talet har utformats under direkt ledning av Märta Måås (fig. 2), medan altar- och kormattorna vanligtvis härrör från MMF AB och en ansenlig del är formgivna av Barbro Nilsson. Merparten av textilerna finns i Lunds stift, det vill säga i Båstadsateljéns närområde, men de finns representerade också i flertalet andra mellansvenska stift.

Fig. 2. *Lammet*, eller *Se Guds Lamm* som antependiet för Båstad kyrka också kallas, är komponerat i oktober 1929, 365 × 96 cm. Märta Måås-Fjetterström ritade elva olika antependier för kyrkor, varav ett broderat och tio vävda. Båstad kyrka var Märtas församlingskyrka 1919–1941.

För att förstå församlingarnas betydelse som beställare måste perspektivet vidgas. De textilier som förvärvades från 1920- till 1970-talen kan sättas i samband med en period som såg genomgripande förändringar av kyrkorummen. Det var en förnyelse som delvis skedde utifrån estetiska utgångspunkter, att modernisera till en samtida smak, delvis för att bidra till ökad bekvämlighet genom att bygga om bänkinredningar, installera elektricitet och anskaffa nya armaturer. Men det handlade inte bara om estetik och praktisk funktion. Under perioden förekom också en diskussion inom Svenska kyrkan som ur teologiska synvinklar betonade altaret och koret som kyrkorummets liturgiska fokus.

Märta Måås-Fjetterström och MMF AB var långt ifrån de enda leverantörerna av tex-

tilier. Församlingarnas inventarieförteckningar listar till exempel ca 2000 kormattor, merparten tillkomna under denna period. Vid sidan av Märta Måås finns flera andra personer och inrättningar att lyfta fram. Ska ytterligare en person nämnas bör det bli Agda Österberg. Märta och Agda möttes i arbetet med ett vardagsrum på Ulriksdals slott 1925, som inreddes med bland annat textilier som en bröllopgåva från svenska folket till kronprinsessparet Gustaf Adolf och Louise. Agda Österberg grundade sin ateljé Tre Bäckar i Varnhem 1933. Under hennes ledning producerades fram till 1977 textilier till ett stort antal kyrkor i Västsverige i form av skrudar, förhängen och mattor. Andra textilier syddes eller vävdes av regionala hemslöjdsföreningar eller lokala vävstugor. De lokala kyrkliga syföreningarnas

betydelse för förvärven kan inte överskattas. Syföreningarna försåg handgripligen kyrkorna med textiler, i andra fall var det syföreningen som bekostade beställning och förvärv.

Kyrkornas restaureringshistoria under 1900-talet är väl utforskad och beskriven, senast av konsthistorikern och antikvarien Anna Elmén Berg (2017). Men man kan ändå konstatera att den textila förnyelsen av kyrkorumen till stor del gått under arkitektur- och konsthistorikernas radar. De kyrkliga textiliernas betydelse i ett rumsligt sammanhang blir emellertid uppenbar när man ser bilder av kyrkorum från 1900-talets början. Rummets textila skrud framstår som påver. Textilerna var en del av den förnyelse som skedde i kyrkorna under 1900-talet och har en viktig rumslig dimension. Västra Ingelstads medeltidskyrka genomgick en stor restaurering 1936–37. Åtgärderna följdes 1939 av förvärvet av ett antependium och en altarmatta av Märta Måås-Fjetterström. Enligt kyrkoherde Ernst Frostin, som väl kände förhållandena i församlingen, sades det att Märta inför gestaltningen satt i kyrkan i tre hela dagar för att känna in rummet. Det stora antalet kormattor som beställdes till kyrkor – varav Västra Ingelstad förvärvade sin 1967 från MMF AB – kan ses som del av en modernisering i avsikt att stilfullt och harmoniskt gestalta rummet, men också till att framhäva altaret och dopfunten som liturgiska brännpunkter. Kormattorna har ofta abstrakta mönster och en färgskala som anslöt till kyrkorummets dåvarande färgsättning. Föreställande motiv i form och bibliska språkband och namn som ”Lovsång”, ”Ljusets väg”, ”Levande stenar” och ”Livets träd” ger mer specifik innebörd.

Märta Måås Fjätterström både ingick i och skapade en textil tradition. I katalogen till en utställning 2010, då på Liljevalchs konsthall,

betonar konstväverskan och VD Angelica Persson vid MMF AB nyskapande och trading som viktiga element i ett levande konsthantverk:

År läggs till år, väverskor börjar, lär sig av äldre och lär upp nästa generation innan de slutar, nya konstnärer med nya idéer kommer, inspireras av det som finns i Märta Måås-huset, tillför nytt, lämnar sitt avtryck och kulturarvet byggs vidare.

Detta citat säger något väsentligt också om vad som kännetecknar det kyrkliga kulturarvet, där kontinuitet och förnyelse skapat förutsättningar för de kyrkorum vi möter idag. De namngivna arkitekter, byggmästare, träsnidare och målare som format denna historia är nära uteslutande män. Men kvinnorna har alltid funnits där som initiativtagare, beställare och utövare. Sannolikt finner vi i de sköra och vanligen anonyma textilerna i våra kyrkor många av dessa tysta röster. I kyrkornas textila konst från 1900-talet finns kvinnlig dominans både i beställarkrets och bland utövare. Altarskrud och kormattor ger prägel åt 1900-talets kyrkorum, mer än vi kanske upptäcker vid ett hastigt besök. I kyrkornas moderna historia har kvinnorna en självklar plats både innanför och utanför altarringen. En uppmaning kan vara att inte bara titta uppåt vid nästa kyrkibesök. Se vad du kan upptäcka när du riktar blicken åt ett annat håll. Den utställningen pågår alltid i våra tillgängliga kyrkorum.

Markus Dahlberg, fil. dr i konstvetenskap

Enhetschef Svenska kyrkan, Kyrkokansliet, Uppsala

Litteratur

Brynielsson, Maria (red.) 2016: *Textilier i helig tjänst*. Växjö: Växjö stift.

Elmén Berg, Anna 2017: *Medeltidskyrkornas modernisering. Den svenska restaureringsdiskursen och kyrkliga moderniserings- processen ca 1925–1975 med exempel från Övre Norrland*.

Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Arcus
Sacri nr 3.
Nisser-Dalman, Margareta (red.) 2019: "Se på

mattorna – det är jag". Märta Måås-Fjetterström
på Kungliga slottet. Stockholm: Kungl. Hovsta-
terna.

NYA AVHANDLINGAR

Elin Nystrand von Unge: *Samla samtid – Insamlingspraktiker och temporalitet på kulturhistoriska museer i Sverige*. Stockholms universitet, Stockholm 2019. 259 s., ill. ISBN 978-91-89059-30-6.

Avhandlingen *Samla samtid – Insamlingspraktiker och temporalitet på kulturhistoriska museer i Sverige* undersöker ”hur samtid har samlats, vad som ordnat detta samlande och vilka relationella effekter denna praktik har haft på samlandets kunskapsprocesser”. I fokus står Samdok, ett nätverk inriktat på samtidsinsamling som tog form 1977–1981. En av avhandlingens förtjänster är emellertid att den även klagör ett längre förlopp och pekar ut trenderna inom museernas samlande. Särskilt givande är analysen av hur dessa praktiker hör samman med museernas förändrade roll i samhället från slutet av 1800-talet fram till idag. Författaren använder på ett skickligt sätt studiet av samtidsinsamlingens praktik för att hjälpa oss att förstå äldre invanda praktiker och det till synes självklara öppnas upp för granskning. Samlandet som praktik, när det ställs under Nystrand von Unges lupp, väcker en rad etiska och moraliska frågor om tid, plats och sociala förhållanden.

Avhandlingen består av sex delar, en indelning som speglar författarens tematiska ingångar i ämnet. I första delen ”Samlandet” får läsaren en introduktion till studiens syfte, grundläggande begrepp och teoretiska ramverk. Författaren använder sig av aktör-nätverksteorin tillsammans med minnesforskning för att komma åt kunskapsproduktionens och nätverkens svarta lådor. Det empiriska materialet är en

kombination av deltagande observation vid nätverksmöten och museiarbete, elva djupintervjuer och arkivmaterial. Kapitel två ”Tiden eller landet bakom” redogör för de historiska förutsättningarna för samtidsinsamling. En spännande iakttagelse är hur insamlingen påverkas av skiftande uppfattningar om etnologins temporala upptagningsområde, där val av etnologisk metod tydligt påverkar tidsramarna. Utgår vi ifrån *intervjun*, kan vi röra oss så långt tillbaka som nu levande generationer kan minnas, om vi däremot låter den *deltagande observationen* sätta ramarna befinner vi oss i nuet. Om vi ska förhålla oss till *föremålet* blir det genast mer komplext och tidsspannet mer osäkert. Dåtidens insamlingsarbete framställs som ett gemensamt politiskt projekt; på vilket sätt dagens insamlingspraktiker kan ses som politiska handlingar får däremot utläsas mer mellan raderna. Tydligt blir dock den avgörande skillnaden mellan *samtidsinsamling* och *samtidsinkludering*, dessa två praktiker kan sammanfalla men gör det inte nödvändigtvis. Kapitel tre ”Samlarna – möten i kulisserna” beskriver praktiken och Samdoks sista höstmöte 2011, då nätverket var ”ett gränsobjekt i upplösning”. Finansieringen drogs in efter mötet, vilket Nystrand von Unge i förlängningen ser som ett resultat av museiutredningens ointresse för insamlingsfrågor. Intresset växlade från föremålsinsamling till insamling av text- eller bildbaserade fakta om människors liv och samtidsfrågorna belystes främst i museernas utåtriktade verksamhet. Idag arbetar istället DOSS – Dokumentation av samtida Sverige – med liknande frågor som Samdok. Kapitel fyra ”Tingen – som spridda helheter” går djupare in på själva insamlingspraktiken och

”Hempoolens” (dvs. Nordiska museet, Göteborgs historiska museum, Hälsinglands museum och Jämtlands läns museum) andra undersökning 1979. Nordiska museet dokumenterade under två månader ett helt hem och föremålen i barnens rum samlades in. Nystrand von Unge beskriver arbetet och gör samtidigt en mycket givande analys av hur det insamlade materialet ser ut när dagens forskare möter det i arkivet, samt hur ordnandet i arkivet påverkar forskarens förståelse. Författaren lyfter den ständigt aktuella frågan: vilken skall målsättningen vara med insamlingen, strävar man efter ett *forskningsbart* eller ett *utställningsbart* material? Skall man satsa på kunskapsproduktionen i samtiden eller i efterhand, eller är det insamlingsprocessen i sig som är viktig, då den kan bidra till engagemang och delaktighet. Med förankring i det förflutna tar avhandlingen på ett föredömligt sätt upp dessa och en rad andra frågor om museernas samlande som känns ständigt aktuella. I femte kapitlet ”Tanken – samtiden som studieobjekt” går författaren rätt in i samtiden och behandlar Stadsmuseets insamling efter attentatet på Drottninggatan i Stockholm år 2017. Nystrand von Unge konstaterar att i en svår situation som denna kan museerna bidra med värdefulla objektivitetsverktyg, det vill säga de vetenskapligt förankrade rutiner som utvecklats i samband med tidigare insamlingsarbete, vilka beskrivs i kapitel fyra, och som kan hjälpa oss att förhålla oss till det samtida.

Fokus för studien är Sverige, närmare bestämt Nordiska museet och Stadsmuseet i Stockholm, utblickarna i avhandlingen mot övriga Sverige, men också internationellt, är få. Det gäller både redovisningen av forskningsläget samt vad gäller jämförande exempel. Att lämna den internationella kontexten åt sidan kan möjligen vara motiverat i den historiska delen men märks mer i det femte kapitlet, som behandlar insamlingen efter attentatet på Drottninggatan, här skulle en internationell kontext varit givande. Hur har man behandlat liknande händelser i andra länder? I stort fungerar aktör-nätverksteorin som ett produktivt angreppssätt där praktikerna och kunskapsproduktionen synliggörs, emellertid saknar jag en tydligare redogörelse för samlan-

det som ett resultat av akademisk tillhörighetspolitik, institutionella drivkrafter och traditioner samt individens eller materialitetens agens.

Nystrand von Unge bygger, ibland förvånansvärt okritiskt, vidare på den interna historieskrivningen som ägt rum vid Nordiska museet. Ett historieskrivande där Samdok framställs som ett pionjärprojekt. Här blir jag som läsare nyfiken, hur ser det ut om man tittar internationellt, hur togs projektet emot? Förutspår verksamheten verkligen på egen hand vad som komma skall? Här skulle jag önska att författaren grävde lite djupare, analyserade historieskrivningen och kontextualiserade projektet ytterligare. Därutöver skulle jag önska en ökad problematisering av den egna blicken och det egna urvalet. Att vara nära anknuten till sitt forskningsobjekt har naturligtvis både för- och nackdelar. Vad gör närheten med forskarblicken? Det skall enligt författaren, och säkert är så fallet, ha lett till ett informerat urval, men eftersom avhandlingen tar upp just frågan om urval skulle det ha varit intressant att få en mer fördjupad diskussion. Som Nystrand von Unge själv skriver i inledningen har avhandlingen ”en slagsida mot Nordiska museet”, vilket förklaras både med Samdoks starka koppling till institutionen samt författarens egna koppling till museet som tidigare anställd på den antikvariska avdelningen. Jag tycker mig, trots ett stort intervjumaterial med elva djupintervjuer, märka en viss tvekan inför att bena vidare i olika aktörers agens, och de stridigheter som redovisas tycks väldigt begränsade. I kapitel två presenterar författaren möjligheten att se samtidsinsamling som både ”en naturlig progression” och ”som något radikalt annorlunda”, hur fick Samdok det här att gå ihop, till synes utan större konflikter? Kanske är en viss försiktighet oundviklig när man förhåller sig till att skriva om sin egen samtid, den egna institutionen och kollegor, en problematik som författaren själv lyfter fram i förhållande till samtidsinsamlingens dilemma.

Avhandlingen lämnar mig nu fortsatt nyfiken, inte bara på internationella jämförelser, utan även på de regionala museerna utanför Stockholm. Ser uppfattningen om samtiden och insamling olika ut? Förhoppningsvis går Nystrand

von Unge vidare med det i kommande forskning. Den stora behållningen med avhandlingens avslutande kapitel "Samtiden – ett historiskt nu" är hur det förtydligar samlingsarbetets betydelse i förhållande till museets övriga verksamhet. Författaren lyckas på ett övertygande sätt förklara hur intimt frågan om samtidsinsamling är kopplat till museets kärnfrågor och dess självbild. Museer idag står inför en rad val, när resurserna är begränsade, magasinerna fyllda med föremål och möjligheterna till insamling kräver

starka argument. Genom att beskriva samtidsinsamlingens praktik och historia slår Nystrand von Unge ett slag för samlandets vitala plats i museiarbetet. Hon argumenterar att utan ett medvetet samlande stagnerar museet. Samlingsverksamheten bör enligt författaren ses som en del av en samtida social medvetenhet och synliggöras av museerna. Genom att samla samtid får vi inte bara syn på den undflyende samtiden utan även det förflutnas praktiker.

Hedvig Mårdh, Karlstad/Uppsala

RECENSIONER

Sverker Sörlin: *Till bildningens försvar. Den svåra konsten att veta tillsammans*. Natur och Kultur, Stockholm 2019. 253 s. ISBN 978-91-2782-312-9.

När Håkan Juholt våren 2011 tillträdde som partiledare för socialdemokraterna uttalade han sig lika drastiskt som effektivt om tillståndet i Sverige: ”Jag känner – och jag tror det är en känsla som väldigt många delar – att någonting håller på att gå sönder i vårt samhälle.” Juholts tid som partiordförande blev rekordkort, men retoriken om att samhället håller på att söndras har sedan dess blivit allt vanligare. En förskjutning har dock skett i den meningen att det idag framför allt är moderater, sverigedemokrater och andra som befinner sig långt ut på den politiska högerkanten som ger uttryck för en sådan beskrivning, med yviga hänvisningar till påstådd massinvandring, misslyckad integration, ökad kriminalitet och ett allmänt förfall. Att karakteristiken är grovt förenklad hindrar inte att den har fått stort genomslag, medan socialdemokraterna däremot misslyckats med att formulera en egen övergripande berättelse som deras väljare kan känna igen sig i och tolka världen utifrån. Det är knappast en tillfällighet att partiet successivt har krympt i takt med att det förlorat sitt tidigare narrativa problemformuleringsprivilegium.

Vi behöver stora och små berättelser för att kunna orientera oss i samtiden. I bästa fall kan politiker utifrån sina ideologiska och pragmatiska utgångspunkter formulera sådana narrativ. Men det är också viktigt att vi humanistiska forskare ägnar oss åt någon form av vetenskap-

ligt grundat intellektuellt kartlägningsarbete där vi urskiljer mönster, tendenser och utvecklingslinjer i den svåröverskådliga samtiden, mellan det förflutna som inte längre kan ge oss någon enkel vägledning och framtiden som framstår som mer oviss än någonsin. Emellanåt kan det även vara nödvändigt att kritisera de reducerande och fördummande berättelser som florerar i samtiden. Det är med en sådan dubbel narrativt orienterad strategi som humaniora kan göras relevant i ett vidare samhällligt och politiskt sammanhang.

I *Till bildningens försvar. Den svåra konsten att veta tillsammans* genomför idéhistorikern Sverker Sörlin, verksam som professor vid Avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö vid Kungliga Tekniska högskolan, ett samtidshistoriskt kartlägningsarbete av detta slag. Som titeln ger vid handen handlar boken först och främst om bildning, men diskussionen om det komplexa och ständigt undanglidande begreppet relateras här till den tid i vilken vi lever, en post-globalistisk och nynationalistisk tid som Sörlin själv beskriver den som. Förutom att med snabb hand göra en diagnos av det samtida tillståndet skisserar Sörlin hur han menar att det är möjligt att komma till rätta med åtminstone vissa av de mer överhängande och akuta problemen. Det är utifrån en mörk bild av samtiden där känslan av söndring återkommer som han understryker att den överordnade uppgiften inte består i någonting mindre än ”att få vår värld på rätt köl igen”.

Bokens huvudargument kan sägas vara att det som först och främst behövs just nu är en omformulerad och uppdaterad form av bildning, en bildning som är anpassad till vår tids utmaning-

ar och som tar hoten mot demokratin, den eskalerande klimat- och miljökrisen och den graserande rasismen på största allvar. Det som skrivs fram är med andra ord ett bildningsbegrepp med en explicit moralisk och politisk laddning. Det handlar om det gemensamma, hur vi kan leva och veta tillsammans och om vårt ansvar för mänskligheten, med en livshållning präglad av tolerans, generositet och en vilja att göra samhället lite bättre. Det är signifikativt att Sörlin lyfter fram Greta Thunberg som ett nutida bildningsföredöme i det att hon förenar kunskap och omdöme i en sorts subversiv handlingskunskap. Han drar sig inte ens för att tala om detta som en bildningsrevolution ”därför att hon kopplar sin kunskap till en uppsättning värderingar, och till moraliskt och politiskt mod”.

Redan av detta förstår man att Sörlin inte delar den sverigedemokratiska berättelsen om tillståndet i Sverige och världen. Tvärtom uppfattar han högerpopulismen som ett av samtidens stora gissel. Den samhälleliga krackelering som han oroar sig för kretsar i mångt och mycket kring den demokratiskt förödande politik som högerpopulismen står för. Det är också bland sådana grupper som det tydligaste förnekandet av klimatförändringarna finns. Överhuvudtaget kännetecknas de av ett problematiskt förhållande till kunskap, konstaterar Sörlin. Talet om alternativa fakta är det mest flagranta exemplet, men liknande tendenser kommer också till uttryck i deras sätt att ensidigt lyfta fram sådant som stödjer deras egna åsikter och inte sällan racistiska övertygelser. Som Sörlin formulerar det: ”Mönstret är populismens typiska: mångfald och komplexitet förvandlas genomgående till enkelhet, entydighet och monokausalitet. Allt ont beror på invandringen.”

Bildning står däremot för pluralitet och en grundpositiv inställning till multikausala förklaringar. Bildningsbegreppet är, som Sörlin påpekar, öppet åt många håll och i vissa avseenden bejakar han denna radikala öppenhet. Samtidigt är han tydlig med att han ställer sig avvisande mot en del traditionella konceptioner av bildning, som när den reduceras till ytlig konversationskunskap, vett och etikett, hut och hållning, som i praktiken brukar innebära att kunna bete

sig i enlighet med vissa borgerliga konventioner. Han ifrågasätter också den vanliga sammankopplingen mellan bildning och kanon. Den bildning som han talar sig varm för är någonting helt annat än det traditionella idealet som är knutet till klassiska språk och kunskaper om döda vita män.

Ändå förblir själva bildningsbegreppet rätt diffust i Sörlins resonemang. Till det kommer att han inte mer än undantagsvis hänvisar till och diskuterar med andra bildningsforskare. Litteraturen om bildning är numera förhållandevis rik, även i Sverige, men i *Till bildningens försvar* lyser forskare som Jonna Bornemark, Donald Broady, Marcia Sá Cavalcante Schuback, Thomas Karlsruhn, Bengt Kristersson Ugglå och Sven-Eric Liedman helt med sin frånvaro. Om Sörlin hade gått i dialog med dem och andra som har funderat över bildningens innebörd och relevans hade boken inte bara fått en större vetenskaplig tyngd utan också vunnit i perspektivrikedom och pregnans vad beträffar bildningsbegreppet.

Glädjande och fruktbart är däremot att Sörlin desto oftare vänder sig till skönlitteraturen. Författare som Erik Axel Karlfeldt, Sara Lidman och Elin Wägner passerar revy, och han gör en fin analys av Tara Westovers *Allt jag fått lära mig*, som på ett säreget sätt har förnyat den traditionella bildningsromanen. I den självbiografiska romanen – som i original heter *Educated: A Memoir* – berättas det om en flicka som växer upp i en djupt religiös mormonfamilj, isolerad från den omkringliggande världen i en tillvaro fylld av våld och intellektuell inskränktthet, men hur kunskap om det yttre samhället ändå sipprar in i denna lilla bubbla som småningom gör att huvudpersonen lyckas genomleva en veritabel upplysnings- och bildningsprocess. Hon tar sig ut i världen, börjar studera och disputerar slutligen i idéhistoria. ”Det är en underbar bok om en underbar sak”, skriver Sörlin, ”att människor kan förvandlas så djupt och befrias så fullständigt på så kort tid med hjälp av kunskap.” Det handlar om ett slags kunskapsomvändelse och illustrerar hur bildningen kan vara frigörande genom att radikalt öka människans livschanser

och möjligheter. Samtidigt finns det i bildningsrörelsen en öppenhet för det okända, för det livslånga lärandet och det oavlåtliga for-
mandet av oss själva genom upplevelser, erfarenheter och kunskaper. Sörlin uttrycker det vackert med en diktrad av Tomas Tranströmer: ”Du blir aldrig färdig, och det är som det skall.”

Som läsare får man också ta del av berättelser, anekdoter och reflektioner från Sörlins eget liv, inte minst från uppväxten i Västerbotten och senare erfarenheter från studier vid Tomelilla folkhögskolas u-landslinje varigenom han fick åka till olika afrikanska länder, i vad som onekligen också kan beskrivas som horisontvidgande bildningsresor. Just folkhögskolorna – som Sörlin poetiskt beskriver som en ”värld av nordisk, och jordisk, andlighet, denna utopiska sammanmältning av spaden och boken, av hushållning och terapi” – och det kretslopp av folkbildning som de ingår, eller åtminstone ingick, i är någonting som han ständigt återkommer till. Det hör i själva verket till det mer originella med boken att han trots allt inte är mest upptagen av den enskilda människans bildningsgång, utan snarare av den samhälleliga utvecklingen och bildningen som ett kollektivt samhällsprojekt. När han talar om civilsamhällets välsignelser med studiecirkel och studieförbund framstår bildning som en i grunden demokratisk angelägenhet, en sammanhållande medborgarkunskap. Med gillande hänvisar han till Olof Palmes välkända karakteristik av Sverige som en studiecirkeldemokrati från 1969.

Det var också då, menar Sörlin, som bildningsbegreppet stod högst i kurs i den svenska historien, eller med andra ord ”den tidpunkt då resan nedåt började”. Han beskriver det också som att ”berättelsen om bildning i samhället, som befann sig på uppåtstående under drygt ett sekel, sedan 1960-talet har befunnit sig i en visserligen långsam och svag, men ändå långsiktig nedgång”. Det är en historieskrivning som kan om inte ifrågasättas så åtminstone problematiseras. I den svenska bildningshistorien var sextio-talet knappast någon storhetstid och långt ifrån allt har blivit sämre sedan dess, inte ens vad gäller bildningen. På ett paradoxalt sätt hamnar

Sörlin, som politiskt närmast framstår som socialliberal, här påfallande nära den vanliga konservativa förfallshistoria som till exempel Svan-te Nordin fört fram i *Humaniora i Sverige: Framväxt, guldålder, kris* (2008). Just det känns lite tröttsamt i en annars sympatisk och vital framställning.

Trots klimatkrisen, filterbubblor och det förmenta allmänna bildningsförfallet försöker Sörlin dock vara optimistisk. Det är inte bara Greta Thunberg som symboliserar hoppet om någonting annat. Mycket kan de facto också göras. Enligt Sörlin är det först och främst nödvändigt att reformera de befintliga bildningsinstitutionerna, med allt från att på olika sätt uppmuntra bredd inom högre utbildning, att förlänga grund- och ämneslärover utbildningen med två terminer med företrädesvis bildande kurser, att inom grundskolan premiera lärande som är meningsskapande och skapar sammanhang till att låta studieförbunden fungera som civilsamhällets mest betydelsefulla kunskapsfömedlare. Vad som behövs är kort sagt en ny bildningspolitik som kan bidra till vändandet av vad Sörlin med ett begrepp lånat av den engelske moralfilosofen Simon Blackburn kallar den etiska miljön. Det handlar om vad som uppfattas som gångbart och sägbart i det sociala livet, inklusive ”samtalsklimatet och umgänget i sociala medier och respekten för sakkunskap och samhällsinstitutioner, samtidigt som dessa förstås hela tiden ska granskas kritiskt”. I sista hand tycks det vara genom att förändra den gemensamma etiska miljön som bildning, i betydelsen att veta tillsammans, som enligt Sörlin kan bidra till skapandet av ett bättre samhälle. På så sätt kan vi lära oss att vara medkännande och generösa mot varandra.

Ja, mycket mer konkret än så blir det aldrig, men det kanske man inte heller kan begära av en blott 253 sidor lång bok. Hur som helst är den på det stora hela entusiastmerande, fylld inte bara med associationer utan också ett demokratiskt bildningspatos och en underfundig formuleringsglädje som gör att den helt enkelt är rolig att läsa. Och själva huvudtanken, att bildning kan vara ett svar på avgörande samhällsproblem, förtjänar helt klart att fördjupas och vida-

reutvecklas, i ett samtal med fler röster och perspektiv. När man läst igenom boken är det i alla fall svårt att inte nicka instämmande vid de båda avslutande meningarna: ”Bildning bidrar till att hålla samhället samman. Vi behöver veta mer tillsammans.”

Anders Burman, Stockholm

Gustav Holmberg & Johan Kärnfelt:
Tid för enhetlighet. Astronomerna och standardiseringen av tid i Sverige.
Nordic Academic Press, Lund 2019.
123 s., ill. ISBN 978-91-88909-01-5.

Boken handlar om hur begreppet tid har standardiserats under industrialismen och fram till vår egen tid. Synkroniserad tid blev under 1900-talet allt viktigare för arbetsplatsernas disciplin, effektivitet och kommunikationssystem; en utveckling som börjat på 1800-talet i och med industrialismen. I början på 1900-talet argumenterades för att Sverige inte fick halka efter i den internationella konkurrensen. Arbetsintensiteten var inte tillräckligt hög i svenska företag. Precision med hjälp av en standardisering av tiden var en nödvändig del av det moderna samhället. Införandet av den nya enhetliga tiden handlade om processer som involverade diplomati, handel, imperialism, tekniska system, navigationskonst, meteorologisk standardisering och internationalisering av vetenskaperna.

Författare är Gustav Holmberg och Johan Kärnfelt, båda docenter i Idé- och lärdomshistoria och båda verksamma vid institutionen för litteratur, idéhistoria och religion vid Göteborgs universitet. Boken har tillkommit inom ramen för forskningsprogrammet *Science and modernization in Sweden*, vilket varit förlagt till Centrum för vetenskapshistoria vid Kungl. Vetenskapsakademien.

Boken är uppdelad i tre kapitel. En systematisk tidhållning kan betraktas som en standard och första kapitlet diskuterar standardiseringsprocessernas natur inom naturvetenskaperna. De båda följande kapitlen är empiriska och handlar om de

politiska processer som ledde fram till en gemensam nationell tid och ett som diskuterar hur tiden konkret skapades och distribuerades av olika standardbärande institutioner. Holmberg har haft huvudansvaret för kapitel 1 och 3 om ”Standardisering” och ”Skapandet och spridandet av synkroniserad tid” och Kärnfelt för kapitel 2 ”Om tid, tåg och vetenskapens experter.

Astronomerna fick nya redskap och nya sätt att observera himlen på under 1800-talet. Detta ledde till omfattande standardiseringsarbete för att få ordning på insamlade data. Det var ett arbete som gjorde astronomerna kompetenta att även standardisera samhällets funktioner.

Astronomerna hade etablerat institutioner som producerade och garanterade standardernas tillförlitlighet. Ett sådant var den Internationella astronomiska unionen (IAU), som drev standardiseringsarbetet. Den svenska Nationalkommittén för astronomi skapades 1925 och ingick i Vetenskapsakademien.

Fram till att fysikernas atomur bestämde tiden var solen och stjärnornas gång över himlavalvet det som klockorna rättades efter. När solen står rakt i söder är klockan tolv på en viss plats, sann soltid, men eftersom solen går i en elliptisk bana passerar solen meridianen ibland lite tidigare och ibland lite senare. Därför införde astronomerna medelsoltid 1841. Klockan kunde ställas med ett solur och justeras med hjälp av almanackornas tabeller som enligt kungligt beslut 1747 kontrollerades av Vetenskapsakademien. Astronomerna själva använde dock hellre vissa standardstjärnor för att bestämma tiden.

I samband med järnvägs- och telegraftrafiken blev det allt mer tydligt att alla klockor behövde en gemensam borgerlig tid. När människor följde soltiden mätt på ett solur skilde sig den lokala tiden mellan Göteborg och Stockholm 24 minuter, vilket inte hade någon betydelse förrän järnvägstrafikens tidtabeller krävde en samordning.

Det brittiska postväsendet var först med att införa en standardiserad tid för sina postdiligenser när man 1784 började köra efter enhetlig tidtabell som följde tiden efter observatoriet i Greenwich och som distribuerades med klockor

som följde med diligenserna. De engelska järnvägsbolagen använde egna järnvägstider. 1842 grundades Railway Clearing House som skulle lösa samordningen mellan de olika engelska järnvägsbolagen. 1847 tog organisationen beslut om att de engelska järnvägarna skulle köra efter Greenwichid.

När de första svenska banorna öppnades för trafik 1856 utvecklades en praxis där man ställde klockorna efter huvudstationens meridian. I samband med järnvägstidens införande användes klockor med två minutvisare, där den ena visade lokal soltid och den andra järnvägstiden. Västra stambanan Stockholm–Göteborg öppnades 1862 och Järnvägsstyrelsen bestämde att tiden skulle anges efter Göteborgs meridian. Tiden i Göteborg gick efter tiden i övriga landet, så att en resenär som gick efter sin egen klocka kom inte för sent till tåget.

Bankfolk och nationalekonomer i de skandinaviska länderna väckte frågan om en gemensam tid 1863, bland annat för att inrätta en gemensam investeringsbank. 1859 hade föreslagits att Köpenhamns meridian skulle bli den gemensamma tiden för Danmarks, Norges och Sveriges telegraflinjer eftersom staden låg centralt i Skandinavien. Ett sådant beslut placerade Haparanda med 45 minuters skillnad, men norra Sverige var glest befolkat så det ansågs vara få som drabbades. Politiskt lutade det åt att Stockholm borde bli meridian för Sverige. Det påpekades att det var svårt för befolkningen att frångå lokaltiden, även om det var tekniskt och administrativt orimligt att använda tågtidtabeller som baserades på lokala tider. Kungl. Majt uppdrog åt Styrelsen för Statens järnvägar att utreda frågan. Den föreslog Göteborg som omfattade flest inneväånare i Skandinavien.

Civildepartementet begärde ett sakkunnigutlåtande från Kungl. Vetenskapsakademien, som föreslog en kompromiss för att minimera tidskillnaden mellan de lokala soltiderna för så många svenskar som möjligt, där meridianen skulle gå ungefär i linje med Örebro. Styrelsen för Statens järnvägstrafik stödde förslaget. Ändå avsåg Kungl. Majt förslaget om gemensam borgerlig tid 1871.

En motion om behovet av en gemensam tid väcktes på nytt 1877 och ansvarigt statsråd begärde ett nytt yttrande från Vetenskapsakademien. Akademien tillförde militären och fysikern Fabian Wrede till arbetsgruppen, som var mycket engagerad i meterreformen och som varit representant vid den internationella konferensen om mått och vikt i Paris 1870–75. Akademien stödde sitt tidigare utlåtande att införa en gemensam borgerlig tid för hela Sverige, men föreslog även en lösning med en sydlig och en nordlig tidszon. Ett tredje förslag var att låta nordliga Sverige behålla lokal soltid.

En av astronomerna tillförde en notering om sjöfartens tidsanvändning. De tabeller med uppgifter om solens, månens och planeternas rörelser som sjöfarare behövde producerades i England och gav alla tider enligt Greenwichid. Meridianen borde därför förskjutas så att den svenska gemensamma tiden motsvarade en timme före den engelska och därmed vara anpassade till Greenwichid.

Författaren konstaterar att införandet av ny infrastruktur för tid handlade i huvudsak om logistik. Dels skulle den svenska allmänheten uppmärksammas på tidsomställningen, dels hur den skulle få tillgång till korrekt tid. Vetenskapsakademiens observatorium skulle producera tiden för hela landet. Telegrafstyrelsen skulle distribuera tiden via en tidssignal till telegraf- och järnvägsstationer. Järnvägspersonalen skulle se till att klockorna på stationerna visade rätt tid. Landshövdingarna skulle kontrollera att klockor på offentliga platser visade korrekt tid. I stora delar av landet var man hänvisade till att ställa klockorna efter lokal soltid. Generalstabens typografiska avdelning skulle upprätta tabeller, så att kyrkorna kunde avläsa den gemensamma tiden och prästerna skulle övervaka kyrkornas klockor. Den 31 maj 1878 tillstyrkte riksdagen en gemensam borgerlig tid. Den infördes i Sverige 1 januari 1879. Först i världen följt av Storbritannien två år senare.

Trots tidsreformen fanns två brukstider, gemensam borgerlig tid och navigationstid som följde London, Greenwichid som i praktiken var en standard inom sjöfarten. En annan fak-

tor som drev på utvecklingen var de amerikanska järnvägarna, där tidsskillnaden mellan öst och väst var för stor för att införa en gemensam tid. Vid en internationell konferens 1884 anordnad av USA beslutades att Greenwich skulle vara nollmeridian. Genom detta beslut fanns en internationellt erkänd baslinje som kunde definiera longituden och även ett system för globala tidszoner. I praktiken infördes systemet varefter olika länder standardiserade sin tid. Det blev tvunget för Sverige av praktiska skäl att justera sin tid efter den europeiska tiden, vilket en motion 1899 i andra kammaren uppmärksammade. För en anpassning med en timmes skillnad till Greenwichtid krävdes en justering på 13,98 sekunder, vilken infördes nyårsnatten 1899–1900.

Navigationsskolorna hade en viktig roll i tidsstandardiseringen. De hade instrument och lärare med astronomiska kunskaper. De sände ut optiska tidssignaler med tidkolor. Dessa användes av urmakare och allmänheten, men särskild betydelse hade de för att kalibrera kronometrar som användes för att fastställa longituden till sjöss. Det blev viktigt att uppmana privatpersoner att se till att personliga klockor ställdes efter statligt kontrollerade precisionsur. En privat aktör att förmedla rätt tid var Aktiebolaget Svensk Normaltid 1901–1935, som hyrde ut ur för offentliga miljöer som var anslutna till Vetenskapsakademiens observatorium med telegrafledningarna.

Tidkolor och den telegrafiska distributionen av tidssignaler kom efterhand att kompletteras med radiotekniska lösningar under 1900-talets första decennium. Det gjorde det möjligt för fartyg att kalibrera sina kronometrar ute till havs. Beslutet om Greenwich eller Paris skulle vara internationellt centrum för radiotelegrafi krävde diplomati på grund av nationell prestige. Från och med 31 januari 1914 var Sverige medlem i en internationell organisation för utsändandet av precisa tidssignaler per radiotelegraf.

Tekniska och politiska förändringar har långsamt men obönhörligt tvingat fram en standardisering av tidhållningen. Järnvägen och telegrafen krävde en precisare tid än den som männi-

skor av tradition följde. Den nya tiden var gemensam för alla och levererades med sekundprecision. Numera kräver informationsteknologin en alltmer exakt tid och tekniken måste vara robust för att tåla olika störningar och hot. För GPS-satelliterna är inte sekundprecision tillräcklig. Sedan 1967 har sekunden definierats som varaktigheten av 9 192 631 770 perioder av den strålning som motsvarar övergången mellan de två hyperfina nivåerna i grundtillståndet hos atomen cesium-133.

Denna utveckling har flyttat ansvaret för tiden från astronomerna till fysikernas och ingenjörernas atomur. Den svenska tiden skapas vid Riksmätplatsen för tid och frekvens i Borås, organiserad av Research Institutes of Sweden. Här står de atomur som jämkas med andra standardbärande atomur runt om i världen.

Författarna visar att införandet av normaltid var en ganska långvarig och komplicerad process som krävde både vetenskapliga överväganden och politisk samstämmighet, även internationellt, och som börjar redan under 1700-talet. De framhåller med rätta att den lokala soltiden fungerade för de flesta medborgare i Sverige under 1800-talet, vilket också framhölls av utredare och politiker men att en gemensam tid successivt blev allt viktigare. Som ett komplement till bokens uppgifter kan man konstatera att folk även förr hade flera metoder att hålla reda på tiden, vilket också visar att det var viktigt för den dagliga verksamheten.

Solurens brist var att de inte fungerade när det var mulet och de visade i allmänhet inte minuter. Även stjärnorna användes allmänt för tidsbestämning. Tidsangivelser var viktiga, men istället för att vara exakta användes mer svävande tidsbestämningar. Iakttagelser av solens upp- och nedgång vid vissa horisontmärken som berg och byggnader och hur solstrålen föll på någon inredningsdetalj användes för att bestämma olika tidpunkter.

Privata mekaniska ur var mycket sällsynta på 1600-talet. En förordning gällande Postverket 1646 påpekar bristen på ur för kommunikationerna. Väg- och golvur fanns även i vissa allmogehem på 1700-talet. Att ställa uret med rätt tid var angeläget. Redan på 1750-talet

föreslogs att större städer skulle inrätta en middagslinje med solvisare att ställa uren efter. Klockor med två visare för soltid och medelsoltid fanns före järnvägarna. Under 1800-talet blev det allt vanligare att bönder och arbetare köpte fickur, eftersom industrisamhället krävde att man höll noggrant reda på tiden och tillgången var säkrad av urmakare och kringvandrande försäljare. Processen att följa tiden med hjälp av ett personligt urverk var väl förberedd när det planerades att införa en gemensam normaltid. Tidmätare i form av armbandsur och mobiltelefon är ständigt med oss numera. I varje fall så länge som det finns ström i batteriet.

Göran Sjögård, Lund

Lisbeth Håkansson Petré: *Tisdagar med Tolfterna. Nätverkande kvinnor i sekelskiftets Stockholm*. Stockholmia förlag, Stockholm 2019. 266 s. ill. ISBN 978-91-7031-315-8.

Samma fråga snurrar runt i mitt huvud när jag bekantar mig med Lisbeth Håkansson Petrés nyutkomna *Tisdagar med Tolfterna. Nätverkande kvinnor i sekelskiftets Stockholm*: Vad finns det egentligen för spår av kvinnors verksamheter i våra arkiv? Frågan dök egentligen upp redan förra året, då jag skrev ett par artiklar till *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* om kvinnor som arbetade för kvinnlig rösträtt för drygt hundra år sedan. Flera av kvinnorna jag skrev om hade omfattande verksamheter, medlemskap i många styrelser, aktivt yrkesliv och var offentliga individer under den här tiden. Samtidigt var källorna märkligt tysta om deras tillvaro. Samma skavande känsla upplevde jag när jag gav mig i kast med Petrés Tolfterna. Med hjälp av de svarta vaxduksböcker som Tolfterna skrivit in sina mötesprotokoll i, har Petré föresatt sig att återberätta ett stycke historia med trådar in i klassamhälle, emancipation, medborgarrättigheter, själv- och folkbildning.

Siffran tolv är förstås central i berättelsen om Tolfterna. Från början var de organiserade i sex

grupper med tolv kvinnor i varje. Tolfterna anordnade möten dit de bjöd in arbetarkvinnor. Mötena kunde vara diskussioner om olika aktuella ämnen, föredrag och musikafnar. Historien om Tolfterna började egentligen inte 1892, då det första mötet – eller samkvämet – hölls, utan långt tidigare. Den här tiden utgjorde ett sorts brytningsskede för kvinnor. Det kvinnoöverskott som rådde menar man fick allt fler att kräva att kvinnorna skulle kunna försörja sig själva, och inte ligga sina familjer till last. Ett eget yrke, en egen inkomst och ett eget boende. Det sena 1800-talet bar dessutom med sig en återkommande diskussion om möjligheten, ja kanske rätten, till utbildning och bildning. Stockholms arbetarinstitut utgjorde för många ett vattenhål, men för kvinnorna var detta mer eller mindre det som stod till buds. Vännerna Amalia Fahlstedt (1853–1923, pedagog, författare och översättare, bland annat av Charles Dickens) och Ellen Key fick då idén att starta en diskussionsklubb, där kvinnor skulle beredas möjlighet att mötas över klassgränser. Av Tolfterna utsedda ”inbjudarinnor” skulle ordna med te och samtal för ”mindre bemedlade kvinnor”. En viss oro fanns hos Tolfterna om arbetarkvinnorna skulle komma att se samkvämen som en sorts välgörenhet. Istället blev de snabbt en succé och mötena var välbesökta.

Trots den genomslagskraft som samkvämen hade under sin tid, är Tolfterna och deras verksamhet idag mer eller mindre bortglömd. I alla fall innan Petré skrev sin läsvärda bok om dem. I boken möter vi flera kvinnoöden: sömmerskor, hembiträden, strykerskor, cigarrarbeterskor, lärarinnor, husmödrar och politiker. Det är också en hel del kända namn som virvlar förbi, som Anna Lindhagen, Kata Dahlström och Anna Whitlock. Det är kända personer vilkas verksamheter bidrog till mycket av det vi idag tar som en självklarhet. Rösträtten, till exempel. Detta till trots är det nätverk av kvinnor som vävdes kring de här frågorna förhållandevis tysta. Hur den vardagliga tillvaron såg ut, och hur man arbetade för att nå ut med sitt budskap och sin strävan. Vaxduksböckerna med sina handskrivna protokoll blir därmed en viktig pusselbit i historien.

Fokus för Petré är att skildra dessa levnadsöden och deras villkor, men också kvinnofrågan, fackföreningsrörelsens framväxt och föreningslivet i den urbana miljö som Stockholm utgjorde decennierna före och efter sekelskiftet 1900. Med stor stilsäkerhet lyfter hon fram flera av Tolfternas viktiga bidrag. Inte bara det faktum att de spred bildning, hade ett lånebibliotek och en kursverksamhet, utan också att de samlade kvinnorörelsen från flera samhällsklasser.

I stora drag är det en initierad berättelse som Petré skriver fram. Kvinnornas öden kontextualiseras mot en omvärld stadd i förändring och Stockholm som scen beskrivs. Jag blir allt mer nyfiken på de där vaxduksböckerna och deras innehåll. Framställningen är mer populärvetenskapligt skriven och på många sätt saknas kopplingen mellan materialet och Petrés text. Flera stycken är dessutom skönlitterära, vilket gör det svårt att veta var gränserna mellan fakta och fiktion går. Den mer skönlitterära framställningen gör det även mindre tydligt vilket material som ligger till grund för framställningen. Nu har boken inte vetenskapliga ambitioner på det sättet, men jag menar att det kan finnas en nackdel med det här förfaringsättet. Det lilla material som berättar om de här kvinnornas tillvaro osynliggörs, försvinner, i framställningen. Det blir också svårt att veta vilken typ av frågor som är möjlig att besvara med det material som är tillgängligt.

Det är en röst som bereds plats i *Tisdagar med Tolfterna*, just Tolfternas egen. Det är de som kommer på idén med samkvämen, ordnar dem, bjuder in arbetarkvinnor och skriver protokollen. Det är deras syn på händelseförloppet som dominerar i berättelsen. Det är förstas inte konstigt, det är så materialet ser ut och det gör det inte mindre intressant. Borgerliga kvinnors tillvaro är i sig inte ointressant. Detta till trots skaver detta så dominerande perspektiv en smula när jag läser. Hade det varit intressant att se om det fanns andra röster som kunde komma till tals? Om det fanns spår av självkritik, av inbördes motsättningar och skiljaktigheter i gruppen? Kanske hade detta bidragit till en fylligare bild av Tolfterna och deras verksamheter. Hur arbetarkvinnorna såg på dessa

samkväm, på tедrickandet och diskussionerna vet vi lite eller ingenting om, i alla fall inget som inte först silats genom Tolfterna själva. Var förhållandet så oproblematiskt som det framstår i Petrés text? Tolfterna såg sig själva på många sätt som de ideal som arbetarkvinnorna skulle nå fram till, med hjälp av (ut)bildningen som de kunde erhålla under samkvämen och som Tolfterna tillhandahöll. En av dessa kvinnor som genomgick den här eftersträvansvärda klassresan var Anna Almqvist, arbeterska i en hattfabrik, som ibland till och med vikarierade för Ellen Key som gruppleddare i sin Tolft. Hennes ställning blev mellan de båda grupperna i Tolfterna, ett sorts bindemedel mellan dem. Hon var mycket engagerad i lånebiblioteket, ordnade med inbindning av böcker och förvaringsplats för böckerna. Endast 41 år gammal avled hon i sviterna av svält.

Tisdagar med Tolfterna är en populärt hållen bok, något som märks på flera sätt. Språket är mycket tillgängligt, och det tar inte lång stund innan jag är in dragen i berättelsen som utspelar sig i ett inte alltför avlägset Stockholm. Det är imponerande att Petré med sådan lätt hand målar upp de olika nätverk som de tidiga kvinnosakskvinnorna ingick i och hur omfattande verksamheten var. Föreningslivet är ständigt närvarande och en källa till både glädje och kunskap och något man valde att lägga tid på, även efter en lång arbetsdag. Det är tydligt att kvinnorna själva ansåg att det arbete de utförde inom föreningarna var viktigt och kunde leda till en förändring och förbättring för kvinnorna. Kampviljan och stridslusten var stor.

Insprängda i texten finns flera olika illustrationer, främst fotografier, från Stockholm och av individer verksamma inom Tolfterna men också av kvinnorörelsen i stort. Bilderna är viktiga, inte bara för att de utgör intressanta illustrationer till texten och den berättelse som växer fram, utan också för att de påminner om att tiden som behandlas inte ligger alltför långt bort. De ger också liv åt de individer och levnadsöden som porträtteras.

Tolfterna hade sin storhetsperiod åren kring sekelskiftet 1900, men samkvämen pågick under 25 år. Med tiden blev grupperna allt mer homogena och kvinnorna från de olika samhällsklas-

serna närmade sig varandra. När den kvinnliga rösträtten gick igenom blev samkvämen mindre viktiga inslag i kvinnorörelsens kretsar och mötena trappades ned och avslutades.

Tisdagar med Tolfterna är på flera plan en läsvärd och lättillgänglig bok som utan tvekan tilltalar en större läsekrets, både en intresserad allmänhet och forskare på fältet. Trots mina invändningar vill jag peka på att Petré levandegör en historia som sällan blir berättad. Tolfterna med sina ideal att samla kvinnokämpar från flera samhällsklasser utgjorde en ovärderlig resurs för kvinnorörelsen. Att boken är genomarbetad och håller en genomgående god språklig nivå gör den än mer lättillgänglig. Det är en tät och genomgripande beskrivning av kvinnohistoria, rösträtts- och klasskamp.

Marie Steinrud, Stockholm

Tillsammans. Damsällskapet Concordia i Uppsala 100 år. Carina Burman, Britt-Inger Johansson och Birgitta Meurling (red.). Acta Universitatis Upsaliensis. Skrifter rörande Uppsala universitet. C. Organisation och Historia 114, Uppsala 2019. 285 s., ill. ISBN 978-91-513-0748-0.

Damsällskapet Concordia i Uppsala har 2019 fyllt 100 år. Detta har uppmärksammats i form av en vacker jubileumsvolym utgiven av redaktörerna Carina Burman, Britt-Inger Johansson och Birgitta Meurling, samtliga medlemmar i sällskapet, eller som det heter, concordianer. I en kort inledning skissas föreningens ändamål i stora drag samt vad som krävs av deras medlemmar – att vara trevliga, kulturintresserade, bosatta i Uppsala och förstås kvinnor. Analogt med manliga bröder i ordenslivet ser de sig som systrar, men där slutar likheterna. Concordia sysslar inte med hemliga riter, inte heller särskilda ceremonier eller låtsasnamn. Antalet aktiva medlemmar begränsas till femtio, men de passiva kan vara hur många som helst. Inte heller finns specifika åldersgränser, men medlemmarna håller sig

ändå till mogna åldrar mellan fyrtiofem och nittiotre. Aktiviteterna handlar om föredrag, utflykter och förtäring av skilda slag. Emellanåt ordnas också särskilda evenemang som till exempel spex eller basarer. I bilagorna förtecknas sällskapets programverksamhet mellan 1948 och 2018 och även en matrikel över medlemmar under den hundraåriga perioden samt ett personregister.

Boken har en informativ uppläggning genom att i första delen fånga verksamheten i ett antal teman med exempel från olika tidsperioder. Till att börja med avhandlas bibliotekarieryrkets särskilda position, där sexton av concordianerna är eller har varit bibliotekarier. Rum och plats diskuteras och intressant att notera är att de tidiga mötena oftast skedde i offentliga miljöer, stick i stäv med vad som varit vanligt för kvinnors sammankomster. Litteratur, konst och musik får sina egna kapitel. Författarna Stina Aronson och Sara Lidman uppmärksammas speciellt, likaså olika konstnärer och även de som på olika sätt blivit bortglömda. Kläder och klädkonst ägnas uppmärksamhet, särskilt intressant är att ta del av vardagligt klädskick vid sällskapets vanliga sammankomster, det vill säga sådana som inte inneburit särskilt högtidsfirande eller dylikt. Sång och spex, mat och måltid får också utrymme i bokens teman. De tematiska avsnitten speglar det stora kulturintresse som med hjälp av medlemmarnas nyfikenhet och bildningstörst bar upp sällskapets verksamhet, samtidigt som utblickar ges mot kvinnors möjlighet att skapa sig positioner inom olika kulturella fält.

I den andra delen riktas blicken inåt mot kvinnorna själva och i elva porträtt gestaltas olika medlemmar, men även här tematiseras skildringarna för att skapa omväxling och visa på mångfalden av karaktärer och förmågor. Den första ordföranden, Anna Söderberg, får en levnadsteckning i kraft av sin särskilda betydelse, vidare bland andra den första professorn bland concordianerna Carin Davidsson (professor i slaviska språk) och klädkonstnären Vanja Brunzell. Konstnären Carin Ax ges ett eget kapitel och hennes målning ”Lyxhustru” pryder bokens omslag. I porträtten uppmärk-

sammas såväl personliga egenskaper som humor och generositet liksom administrativa föråtgångar inom nödhjälpsarbete eller andra typer av engagemang.

Den tredje avslutande delen koncentreras på deltagarnas minnesbilder, framtagna genom intervjuer och deltagarnas egna nedteckningar. Här framkommer även ett viktigt flergenerationsperspektiv i form av mödrar, döttrar, svärmödrar och svärdöttrar.

Utan tvekan har boken om Concordia varit ett omfattande arbetsprojekt. Men läsaren får inte så mycket information om källmaterialets kvalitet och storlek eller om den gemensamma arbetsprocessen. Hur gick det till när idén växte fram, hur skedde urvalen av tematik och särskilda personer och vad valdes bort och på vilka grunder? På vilket sätt inbegreps medlemmarna i arbetet? Uppstod särskilda diskussioner av känslig natur? Antydningvis framkommer att källorna tenderar att mest återge de lyckliga stunderna och att eventuella disharmonier förbigåtts. Naturligtvis, som också nämns, allt är inte möjligt att ta med i en jubileumsskrift, men samtidigt har boken en högre ambitionsnivå än att ”enbart” beskriva en hundraårig verksamhet. Och nog kittlar det etnologen att få veta mera om ”trevlighetskriteriet” för inval i sällskapet. Vad innebar detta egentligen? Att vara ”trevlig” är visserligen en personlig egenskap, men finns begränsningar för vilken typ av trevlighet som gäller? Den särskilda ”Concordiaandan” nämns i samband med de grannliga procedurerna att välja in en ny medlem i sällskapet för att få med ”en sann concordian”. Fanns det särskilda situationer eller sammanhang då Concordiaandan som argument ställdes på sin spets?

Tillkomsten år 1919 har en påfallande kvinopolitisk inramning i en tid av revolutionerande rösträttsrörelse och växande möjligheter till högre studier och yrkesliv. Även om politiska diskussioner inte på något vis anbefalldes eller ens var önskvärt inom sällskapet ser redaktörerna Concordia som ett frigörelseprojekt. Även på den punkten skulle jag önska mera fördjupning och sammanhållen diskussion. På vilket sätt var sällskapet ett frigörelse-

projekt? Från vad, för vem och vilken roll spelar bokens titel ”Tillsammans”? I kvinnohistorien betecknar ju frigörelse oftast kollektiva processer av olika slag. Och betyder det något att man heter just Damsällskapet i stället för att använda prefixet ”kvinno”?

Sammanfattningsvis lyckas jubileumsboken väl med sin ambition att beskriva Damsällskapet Concordia i Uppsala, men även att gå utanför den lokala ramen och föra resonemang av mera allmängiltig natur. Boken är rikt illustrerad, texterna välskrivna och redaktörerna är att gratulera till ett urval av tematik som speglar den ”blandade kompot” som uppskattats så inom sällskapet och också varit en ledstjärna då det gällt att välja in nya medlemmar.

Britta Lundgren, Umeå

Eva Danielson: *Skillingtryckarna. Skillingtrycksproducenter under det långa 1800-talet.* (Meddelanden från Svenskt visarkiv 53.) Svenskt visarkiv/Musikverket, Stockholm 2019. 273 s., ill., ISBN 978-9188957276.

Idag slipper visforskare påpeka att begreppet skillingtryck inte avser en sentimental visa från slutet av 1800-talet, utan kan understryka att det syftar på en tryckgenre som under flera hundra år spred visor och en del prosatexter. Så långt bak i det allmänna medvetandet ligger numera de känslösa visorna från förr – Alpens ros, Lejonbruden, Bredvid sin häst i gränden och andra liknande. Kanske har de egentliga skillingtryckens uppstigning ur begreppsdimman lett till att dessa tryck blivit synliga för kulturforskare inom flera discipliner. Det är nämligen tydligt att skillingtryckens texter används allt oftare som källmaterial för studier med vitt skilda inriktningar.

Ett grundläggande problem för alla som vill närma sig skillingtrycken är att det bevarade beståndet är oöverblickbart. KB har ingen täckande katalog, trycken är dessutom fördelade på flera serier. Däremot är skillingtrycken i

Uppsala universitetsbibliotek sedan en tid förtecknade av historikern Hanna Enefalk. Hennes katalog är emellertid instoppad i portalen Alvin och därför inte så enkel att använda. I sin läsvärda bok *Skillingtryck! Historien om 1800-talets försvunna massmedium* (2013, anmäld av undertecknad i *Rig* 2/2014) uppger hon att UUB äger drygt 11 000 skillingtryck (s. 56). Med tryckeriernas pliktleveranser borde KB:s och UUB:s bestånd sammanfalla, men så är det förstås inte. Åtskilliga bevarade skillingtryck saknas i båda biblioteken, men finns således på andra håll. En viktig samling utgör de 2 100 tryck som den engelske fornforskaren George Stephens successivt köpte under sina år i Stockholm 1834–1851.

En annan stötesten för forskningen om skillingtryck har varit avsaknaden av kunskap om de många tryckerier som genom alla år – och över hela landet – producerat vistryck. Den bristen är nu avhjälpd genom Eva Danielsons bok med det fyndiga kortnamnet *Skillingtryckarna*. Eva Danielson har varit arkivarie vid Svenskt visarkiv och i sin tjänst hanterat mängder av skillingtryck. Hon har intresserat sig för de producerande tryckerierna under en längre tid, vilket avsatt flera tidigare artiklar. Den aktuella boken är därför resultatet av ett flera decennier långt arbete, något som märks i den omsorgsfulla behandlingen av alla detaljer.

Boken består av två delar. Den första utgör ett slags bakgrund till den senare. Hon inleder med en redogörelse för tryckerihantverkets spridning i vårt land, för de yrkeskategorier som branschen innehöll och för tryckkonstens ekonomiska förutsättningar. Vidare berättar hon i introducerande form om olika slags tryckerier och om verksamhetens tekniska förändringar. När hon efter dessa allmänna beskrivningar närmar sig produktionen av skillingtryck, beskriver hon först trycken som grafiska produkter: storlek och sidantal, typografi (frakturstil eller antikva) och papperskvaliteter. Därefter redogör hon för försäljningsställen och priser (strax efter sekelskiftet 1800 kostade ett tryck vanligtvis en skilling).

Tryckerier var inte bara tvungna att skicka in pliktexemplar av varje tryck, de skulle också årligen leverera så kallade trycklistor som förtecknade det aktuella tryckeriets produktion i detalj. Eva Danielson presenterar – och diskuterar – dessa redovisningar som utgör viktigt källmaterial i studien. (Några trycklistor anger att man producerat ”bondgods”, ett uttryck som berättar om skillingtryckens kundkrets.) Slutligen berättar hon om de skillingtrycksförlag som under slutet av 1800-talet och fram till 1920-talet stod för en stor del av utgivningen – den tekniska produktionen gjordes fortfarande på tryckerier.

Bakgrundsteckningen är minst sagt innehållsrik. Begrepp, namn, orter och årtal virvlar förbi. Bland alla intressanta uppgifter kan nämnas att normalupplagan omfattade 1 000 exemplar (s. 62). Eftersom varje tryck lästes och användes av långt fler än tryckets ägare, kan man räkna med att varje utgåva nådde minst 5 000 personer. Men det fanns utgåvor som trycktes i betydligt fler exemplar. Särskilt gällde det tryck med visor om braskande aktualiteter, vilka var ofta förekommande.

Ur tryckeriernas synvinkel fanns två slags skillingtrycksutgåvor: sådana som tryckerirörelsen själv initierade, producerade och sålde, och sådana som producerades på beställning av privatpersoner och förlag. De förstnämnda försålades alltid i anslutning till tryckeriet, men också genom någon bokhandel som ofta var associerad med tryckeriet i fråga. Kringvandrande försäljare av kramvaror kunde också köpa en bunt av upplagan. Privata beställare av skillingtryck hade i regel diktat de vistexter som trycken innehöll. Dessa personer reste runt och livnärde sig på att sälja sina tryckta alster. Förlagen var stora beställare. Svenska visförlaget i Solna, med Jöns Hansson Chronwall som ursprunglig ägare, beställde inte mindre än 1 100 upplagor som producerades av 15 stockholmstryckerier. Malmö Visförlag – länge med Nils Lindström som driftig producent – gav ut flera hundra vistryck.

Bokens andra och mest omfattande del är en detaljrik katalog över landets alla tryckerier som under det långa 1800-talet producerade skilling-

tryck. (Fastän Sverige fram till 1809 hade en östlig rikshalva, saknas finländska tryckerier före skiljeåret.) Katalogen är ordnad efter tryckerier, och för varje tryckort är tryckerierna ordnade kronologiskt. Uppgifterna om respektive tryckeri är främst hämtade ur Klemmings & Nordins klassiker *Svensk boktryckerihistoria 1483–1883* från 1883. Men Eva Danielson har också använt sig av andra källor, eftersom denna bok inte omfattar hela hennes undersökningsperiod. I stort sett varje tryckerihistoria är snårig: ägarbyten, namnbyten, byte av produktionsinriktning och flytt till nya orter. Men hon lyckas ändå redogöra för sina 172 tryckerier (om jag har räknat rätt), varav 60 låg i Stockholm.

För varje tryckeri berättar hon efter historiskrivningen om produktionen av skillingtryck, där trycklistorna alltså ger visst underlag. Men hon jämför hela tiden med UUB:s katalog och katalogen över George Stephens samling. Vad gäller jämförelser med KB:s bestånd redovisar hon ideligen resultatet av ”stickprov” för att kunna konstatera vad nationalbiblioteket bevarat av respektive tryckeris produktion. Man kan lugnt konstatera att hon gått mycket ambitiöst till väga och att uppgifterna därför kommer att stå sig under lång tid framöver. För merparten av tryckerierna kan hon fastslå att trycklistorna inte berättar om den totala produktionen av skillingtryck, men också att trycklistorna anger tryck som inte bevarats. Dessa klagoranden kommer att vara värdefulla för all slags framtida forskning om skillingtryck.

Jag sträcker mig efter olika benämningar på det ärominne över produktionen av skillingtryck som Eva Danielson har rest: bokhistoria, bildningshistoria, litteraturhistoria, mentalitetshistoria, lokalhistoria, teknikhistoria och ekonomisk historia. Det finns säkert fler sorters läsningar. Med en framstående forskningsinsats har Eva Danielson hur som helst åstadkommit ett synnerligen rikt verk som många tacksamt kommer att luta sig emot.

Gunnar Ternhag, Falun

Karin Zidén & Örjan Bertilsson: *Jämtländsk folkkonst. Hagamålarna och hantverkare i Lockne*. Förlag 404, Östersund 2019. 224 s., ill. ISBN 978-91-754-2319-7.

Jämtlandsskåp kallas de ståtliga ståndskåp som med hög hantverkskvalitet tillverkades i Jämtland åren 1770–1850. Jämtskåp, förlåtanskåp, storschskåp är andra benämningar. Vid första anblick kan de förefalla stereotypa men är vid närmare påseende individuellt formgivna av olika snickare och målare. I byn Haga i Lockne socken gav den så kallade Hagaverkstan skåpen en för den verkstaden karaktäristisk stil och dekor. Upphovspersoner var tre män i samma familj, Bertil Andersson med son Anders Bertilsson och brorson Olof Hallberg. I en ny bok belyser Karin Zidén och Örjan Bertilsson Hagaverkstan med ett konnässörskap som satts på hårda prov i mångåriga inventeringar och dokumentationer. Hantverkare signerade sällan sina alster. Möbler och föremål beskrivs omväxlande med kapitel om människorna som skapade och brukade alstren, med seder och bruk, till fest och vardag, i en högtstående allmogekultur mitt i Sverige för 200–250 år sedan.

Större delen av det bevarade möbelbeståndet består av storschskåp, som jämtskåpen kallas i Lockne. Ett hundratal skåp finns bevarade med originalmålning. De ommålade skåpen är troligen flera, vilket visar på välstånd och bevarandevilja. Ett storschskåp är ett dubbelskåp med dörrar i dess övre del och ofta lådor i nederdelen, svängt eller brutet krön, ofta med marmorrad list, svängda profilerade ben som ger skåpet resning. Hagamålarnas skåp har i regel svängda krön, ljusblå bottenfärg med skåpdörrarna dekorerade med draperier i mörkare ljusblått och ett centralt placerat symmetriskt blomsterarrangemang med röda rosor, nejlikor, tulpaner och blomknoppar, som täcker båda dörrarna. Buketter hålls samman av röda sidenband med rosetter. Ett kännetecken för Hagas storschskåp är att banden har vita små prickar och avslutas med tre flikar. Dörrspeglarna, med ljusare bottenfärg än skåpet i övrigt, framhäver blomsterarrangemangen. Nederdelens lådor är ofta marmorera-

de. Årtal, initialer eller namn utskrivet gör det möjligt att i kyrkböckerna spåra ägaren och tillfället för beställningen. Större delen av skåpen har tillhört flickor som fick dem i gåva då de var giftasvuxna. Ett mindre antal skåp har initialer för en man eller både man och kvinna, skåpsängar har bådas initialer. Ett storschskåp var en flickas personliga egendom. Storscha (uttalas stårsa) betyder flicka på dialekt. När ett storschskåp levererades till en gård placerades det på hedersplats i helgdagsstuga eller sal. Ett storschskåp betraktades som en statusmarkör. Och en indikation för kvinnornas starka ställning på gårdarna? I ett storschskåp finns fasta hyllor för förvaring av gårdens silver, glas, porslin, dräkt-delar, en hylla med skeduttag för silverskedar. En sked av silver hade ett starkt symbolvärde, särskilt som friargåva, eller någon slags belöning. I bouppteckningar värderades silver som främsta tillgång. Silver ansågs vara en säker investering.

Lockne var vid 1800-talets början en välmående jordbruksbygd med 1200 personer, varav flertalet var självägande bönder eller indelta soldater. Byn Haga på östra sidan av Locknesjön hade sex gårdar. Hagaverkstan fanns i Haga 6. Såväl storgårdar som mindre gårdar verkar alla ha haft tillräckligt med utrymme för ett och flera storschskåp från Hagamålarna eller andra målare, till exempel den skicklige ”Draperimålaren”, som Zidén och Bertilsson lyckats identifiera vid namn. Trakten kring Locknesjön och hela Storsjöbygden var som en smältdegel med verkstäder som inspirerade varandra. Konkurrenten var hård. Hantverk till avsalu vid sidan av jordbruk och boskapsskötsel bidrog inte alltid till samma välstånd som målarfamiljen Sundin åtnjöt på sin gård i Orrviken, Sunne, eller den förnämlige rokokomålaren Anders Berglin på Östnor 1 i Hackås. När Haga 6 flyttades i samband med storskiftet försämrades gårdens ekonomi. Dåvarande ägare Bertil Andersson tog då födoråd, det vill säga överlät gården till sonen med förbehåll till förmåner som mat och husrum, skötsel och vård av sig och hustrun. Gott rykte och högt anseende bidrog till att häradsrätten beviljade honom tio års skattefrihet. Bertil Andersson fortsatte att måla. Ett av sina vackraste storsch-

skåp signerade han 85 år gammal år 1851. I kyrkans dödbok registrerades han som ”födorådsman”. En bild från 1939 visar mangårdsbyggnaden på Haga 6, en rejäl jämtländsk timrad panelklädd parstuga uppförd i en och en halv våning med sadeltak. I väster låg bryggstugan med bakugn och vedboden intill. I öster låg stall och ladugård med portluder emellan. Verkstaden torde ha legat i närheten av mangårdsbyggnad och bryggstuga och haft eldstad. Utanför den på nordsvenskt vis kringbyggda gården låg en kornlada, ett stolphärbre, bastu för torkning av säd. Smidesdetaljer som gångjärn och lås till skåpen, och smidet till kyrkans stegport, torde ha tillverkats i egen smedja. Förutom gården fick sonen Anders ära trassliga affärer med obetalda fakturor för färg och annat hos olika handlanden. Hela hemmanet var nära en exekutiv auktion innan vänner kom till undsättning med efterskänkning av skulder och nya lån till drift av gård och verkstad.

Bertil Andersson (1766–1855) var bonde med djurhållning, gift och far till ende sonen Anders. Gårdsarkivet för Haga 6 rör framför allt fastigheten, där han tilldelades ett torp att bruka, då hans mor skrev över gården på hans två bröder. Torp i Norrland ska inte att förväxlas med södra Sveriges småtorp underställda slott och herresäten. 1796 är dateringen för det äldsta kända skåpet dekorerat med Bertil Anderssons stilfulla bukett. Denna bukett ställd som i en ”skål” av rokokorocaille med flinka slingor och finstilt rutmönster. Andra skåp har endast en blomsterranka på dörrarna, eller som ett av de mest kända Hagaskåpen vara utsmyckat med bukett och ett draperi där en svala och en domherre slagit sig ned. Skuren och marmorerad mittlist avslutas med förgylld blomsterkorg. Med detta skåp från 1806 torde Hagaverkstan ha fått sitt definitiva genombrott, om än den redan 1796 bör ha varit omtalad för flera liknande skåp, och de slädar som Bertil Andersson dekorerade med rosor, rosetter, rocaille. Kvaliteten på måleriet är oförändrat hög från 1790-talet till hans sista skåp något år innan han dog. Ytterligare ett skåp som sticker ut är daterat 1818 och har snickrats av Jonas Edler, morbror till beställa-

ren Cherstin Ersdotter som fått sina initialer utskurna och förgyllda som kapital på skåpets mittpilaster, smyckad med skuren förgylld blomsterranka och medaljong. På dörrarna har Bertil Andersson lagt skira blomsterrankor. Cherstin Ersdotters garderob, uppräknad i bouppteckningen, vittnar om en mycket förmögen storscha. Skickligaste snickare och målare anlätades. 1816–1817 hade Bertil Andersson tingats till Bodsjö kyrka för ett skenperspektiv med draperingar på fondväggen bakom altaret, en vanlig gustaviansk utsmyckning i södra Norrlands kyrkor vid denna tid. I Lockne märks Anders Bertilsson i kyrkoräkenskaperna för uppförandet av stegporten med snirkligt smide som har årtalet 1842.

Anders Bertilsson (1791–1864) förde sin fars verkstad och goda anseende vidare som bonde och mångsysslare, omnämnd som målare, förgyllare, byggmästare, veterinär, naturläkare. 1839 målade han fondväggen i Helgums kyrka, antagligen lika den i Bodsjö. På 1840-talet tingades han till uppförandet av stegporten till Bodsjö kyrka med ett skuret draperi, fortfarande på plats, som taget från ett storschskåp. Arbetsfördelningen inom familjen i jordbruk och boskapsskötsel, hushåll och verkstad, mellan män och kvinnor, har hittills inte undersökts djupare än inringning av familje- och släktband och sociala relationer. Om kvinnornas betydelse för verkstädernas framgångar vet vi än så länge mycket lite. Som brukligt lärdes Anders Bertilsson upp av sin far i måleriets elementära grunder med dekormåleri som stänkmålning och marmorering innan han fick förtroendet att på egen hand förfärdiga ett skåp. Zidén och Bertilsson anser det som möjligt att Anders Bertilsson ansvarat för skåpstommens dekor och specialiserat sig på förgyllning av pärllisterna, varefter Bertil Andersson tagit vid med blomstermåleri och draperier på dörrarna. Anders Bertilsson tillskrivs ett skåp från 1841 med lite vingliga siffror och ägarinitialer, som textat efter mallar. Blomrankorna är mer stilerade än hos de mer produktiva målarna. Lådorna är skickligt marmorade. Hagaverkstan lanserade också nyheter i sin produktion. Anders Bertilssons son Pehr ägde ett vägghängskåp som ingick i en serie lik-

nande skåp målade av far eller farfar, med utanpåliggande skuren dekor; kolonnetter i hörnen, draperier och krönt med förgylld blomsterkorg. Knoppar i hörnen upptill och nedtill. Dessa speciella bokskåp, det ena mer charmant än det andra, tjugigast ett från 1853 med skurna förgyllda blommor bland målade röda nejlikor, knoppar och röd rosett, tillverkades endast av Hagaverkstan. Skåpet från 1853 med initialerna OMS och BED ser jag som ett av Bertil Anderssons sista arbeten, ett helt unikt och alldeles bedårande jämtlandsskåp.

Den ende från Hagaverkstan som benämns som målare i kyrkböckerna är Olof Hallberg (1798–1866), brorson till Bertil Andersson. Hallberg var ogift, ”konstskicklig” och en skicklig affärsman, dessutom med stor förmögenhet från låneverksamhet. I kyrkan hade han sin plats i koret vid klockaren, kyrkvärden och sockenskrivaren; en placering för sockenbor med högt anseende. Hallbergs skåp kännetecknas av Hagaverkstans marmorering med mer kompakta blomsterarrangemang innehållande kvistar med bär som hänger ut nedåtböjda på båda sidor. Draperierna med inrullade våder är elegant upphängda i knutar med gula tunna snören. Ett påkostat skåp daterat 1824 har förgyllda pärlister på nedre lådan, dörrspeglarna och det svängda krönet. Skuren mittlist som kolonn med förgyllt bladkapital. Draperierna har förgyllt frans. Initialer och årtal förgyllda, placerade nedtill på dörrarna. Skrivstilen är ”snirklig” i jämförelse med Bertil Anderssons och Anders Bertilssons bokstäver. Samma år, 1824, dekorerade Hallberg ett storschskåp med brun bottenfärg, enligt empiren, den då nya modestilen, som kombinerades med gustavianska stilens ljusblå marmorering på krön och list.

Fem år efter boken om rokokomålaren Anders Berglin 2014 presenterar Karin Zidén och Örjan Bertilsson Hagaverkstan med en lika inbjudande och lärorik publikation i samma format. Inbjudande i formgivning och illustrationer där föremålen lyfts fram i all sin prakt och skönhet. Lärorik med författarnas kunniga iakttagelser av föremålen och människorna däromkring. Opretentiös vetgirighet, och glädje, utmärker författarnas angreppssätt. Båda är

jämtar, lärare respektive jordbrukare, men håller distans till sitt material samtidigt som en ton av förundran får genomsyra boken. Inlästa på Maj Nodermanns undersökningar resonerar de kring alstren med egna observationer och upptäckter. Deras ärende är helt enkelt att med beskrivningar från självsyn generöst dela med sig av sina kunskaper om Jämtlands folkkonst och möbelkultur till en intresserad allmänhet. De nöjer sig inte med museers samlingar utan söker upp alster var de än finns. Dokumentationerna har skett metodiskt med intervjuer, ett omfattande fotoarkiv och arkivstudier. Attribueringsprocesserna beskrivs pedagogiskt med syftet att läsaren själv ska kunna komma fram till stil, proveniens, upphovsperson, beställare och datering. En möbelinventering i Norrland är ett tidsödande och kostsamt projekt. Det kräver kontaktnät och social kompetens. Ödmjukhet inför alstren. På så vis har Zidén och Bertilsson kommit in i en möbelkultur som hör till den vackraste som skapats i ett allmogesamhälle, och i sin tur skapar de en aldeles egen i alla avseenden tilltalande litteratur om folkkonst och möbelkultur.

Maj-Britt Andersson, Hudiksvall

Pia Lundqvist: *Ett motsägelsefullt möte. Svenska missionärer och bakongo i Fristaten Kongo*. Nordic Academic Press, Lund 2018. 330 s., ill. ISBN 978-91-88661-46-3.

Historikern Pia Lundqvist vid Göteborgs universitet har undersökt svenska missionärer utsända av Svenska Missionsförbundet, som verkade i Fristaten Kongo, som existerade från 1885 till 1908. Denna stat ägdes personligen av kung Leopold II i Belgien och gjorde sig känd för ett skräckvälde med grova övergrepp mot lokalbefolkningen fram till 1908 när den övergick till belgiska staten. Det gällde för Fristaten Kongo att få ut maximal ekonomisk vinst särskilt genom export av rågummi. En del svenskar tjänstgjorde inom denna stat som officerare, sjömän och kolonialtjänstemän. Missionärerna

fick viss kontakt med dem. Totalt sände Svenska Missionsförbundet ut 124 Kongomissionärer från 1881 till 1908. Av dem var 59 män och 65 kvinnor. Lundqvist fäster huvudvikten vid kulturmötet mellan missionärerna och befolkningsgruppen bakongo som talade språket kikongo. Missionärernas förhållande till staten beaktas också.

Huvudmaterialet i boken utgörs av utförliga dagböcker som förts av fyra missionärer, två kvinnor och två män. Därtill kommer brevväxling med hemlandet Sverige. Författaren låter läsaren utförligt ta del av detta biografiska och mikrohistoriska material. Dagböckerna innehåller både glädjeämnen och problematiska situationer. Författarna rapporterar såväl om vad som händer omkring dem som deras känsloupplevelser inför det som sker. Läsaren får en god bild av livet på missionsstationerna i form av undervisning, sjukvård med mera. Flera missionärer översatte delar av Bibeln till det inhemska språket.

Missionärerna kom från enkla hemförhållanden, ofta småbrukarhushåll, i olika delar av Sverige och hade i förväg fått en kort utbildning på en missionskola. En mindre andel av kvinnorna var lärarinnor, sjuksköterskor eller barnmorskor. Flera av männen hade erfarenhet av olika hantverksyrken såsom snickeri och mureri. Dessa praktiska erfarenheter kom väl till pass på missionsstationerna. Missionärerna var unga, vanligtvis mellan 25 och 30 år, när de åkte ut och var då mestadels ogifta. Det gällde både kvinnor och män. Om de överlevde kunde det senare bli så att de gifte sig med en missionärskollega. Väl på plats behövde missionärerna anlita inhemska bärare som tjänare för att ta sig fram mellan olika områden och missionsstationer.

En universalistisk tanke om en enda mänsklighet drev missionärerna att åka ut för att missionera. De kände sig personligen kallade av Gud. En apokalyptisk uppfattning var också framträdande i betydelsen att Kristi återkomst ansågs vara nära förestående. Då var det angeläget att omgående satsa på mission bland Afrikas folk. Samtidigt avvek missionärernas individualistiska människosyn från det kongolesiska sam-

hällets kollektivistiska prägel där byn, släkten och familjen stod i centrum.

En stor utmaning i Afrika var de olika febersjukdomarna såsom malaria, dysenteri och sömnsjuka. Under en stor del av tiden hade missionärerna feber. Deras tid på missionsfältet blev aldrig långvarig eftersom den mycket ofta slutade med att de avled i någon tropisk sjukdom. Av Svenska Missionsförbundets 124 missionärer i Kongo fram till 1908 dog 51 på plats. Den vita hudfärgen kunde ställa till problem genom att afrikanerna blev rädda, de trodde ibland att de vita utövade trolldom eller att de var döda som uppstått och då blivit vita. De vita ansågs även kunna ”äta folk”, vilket innebar att de kunde orsaka död bland de infödda. Afrikaner var vidare rädda för vita människor eftersom många av de statliga tjänstemän som de mötte var hänsynslösa soldater.

I bokens senare del presenteras de fyra dagboksskrivarna i var sitt kapitel. Först ut är Johan Nilsson, född 1858, som reste ut till Kongo 1886 efter tre års studier på missionskolan i Kristinehamn. Den första dagboken påbörjades 1886 och inleddes med en lång tillbakablick på författarens svåra barndom och ungdomstid. Föräldrarna var fattiga och dog tidigt. Sonen Johan fick flytta mellan olika hem. I Kongo fick han ansvar för skolan på missionsstationen Mukimbungu. Dagboken ger goda inblickar i hans skiftande sinnesstämningar och känsla av ensamhet. 1887 flyttade han till den nystartade missionsstationen Kibunzi. Han återvände en gång till Sverige, men avled redan 1890 i ett feberanfall 32 år gammal och begravdes i Mukimbungu.

Den andra dagboken som Lundqvist fördjupat sig i skrevs av Mina Svensson. Hon var en av Svenska Missionsförbundets tre första kvinnliga missionärer som blev utsända 1888. De skulle missionera bland Kongos kvinnor. Mina som var 27 år vid ankomsten fick arbeta två år i Kongo innan hon avled i malaria 1890. Hon hade liksom Johan Nilsson bott i fosterhem sedan hennes mor dog när hon var två år. I Kongo ägnade hon sig åt sjukvård och undervisning, men även åt översättningar. Dagboken ger inblickar i hennes skiftande känslolägen.

Den tredje specialstudien avser Selma Lamans anteckningar som bär titeln *Levnadsteckningar*. Hon var född på en bondgård i Östergötland 1862 och kom att tillbringa nitton år i Kongo från 1891 till 1919. Hon gifte sig 1893 med missionären, språkforskaren och etnografen Karl Edvard Laman. Han översatte hela Bibeln till kikongo. Selma lämnar ingående skildringar av sjukdomar och död bland missionärskollegor som hon kom i kontakt med. År 1899 avled inte mindre än sju av de svenska missionärerna. Förutom i malaria var det sömnsjuka, som får en utförlig beskrivning i anteckningarna. Även det koloniala våldet blir synligt i många noteringar. Däremot är Selma i motsats till Johan och Mina sparsam med att uttala sig om sina egna känslor med anledning av vad hon upplevde.

Den fjärde dagbokssamlingen skrevs av Ivar Johansson som var född 1868 i en småbrukarfamilj i Värmland. Han kom till missionsstationen Kibunzi i Kongo 1896 efter att ha studerat tre år på missionskolan i Stockholm. I Kibunzi, som existerat i tio år, fanns ett nittiotal afrikanska medlemmar och en sjukstuga som tog emot många patienter varje dag. Disciplinen inom församlingen var sträng. Det förekom många uteslutningar som grundade sig på äktenskapsbrott och palmvinsdrickande bland afrikanerna. Ivar var också med om att bygga upp en ny missionsstation i Kikenge. Han arbetade med byggnation, sjukvård och undervisning innan han avled 1899 i malaria 31 år gammal. Ivar skildrar liksom Selma också det koloniala våldet i form av straffexpeditioner, plundringar och tvångsarbeten för staten. Samtidigt hade han flera kontakter med den svenske underlöjtnanten Per Glimstedt. Lundqvist menar att detta visar på en ambivalens hos missionärerna i förhållande till den koloniala makten. Det gällde att gå en balansgång för att inte i onödan stöta sig vare sig med den föraktade statsmakten eller den underkuvade inhemska befolkningen.

Lundqvist har utfört en grundlig empirisk undersökning. Hon sätter in dagboksberättelserna i sin samhälleliga kontext både i Sverige och i Kongo. Egentligen kunde de fyra fallstudierna ha publicerats i bokens första del och sedan ana-

lyserats i bokens andra del, i stället för tvärtom. Många olika svårigheter för dagboksskrivarna genomsyrar dessa berättelser. Det gäller både en problematisk uppväxt i Sverige och påtagliga svårigheter i Kongo, som avsåg både de dödliga febersjukdomarna och kulturmötet med den afrikanska befolkningen, som blev svårare än missionärerna hade förväntat sig. Det fanns många fördomar mot vita människor. Samtidigt uppstod också vänskapsrelationer med en del afrikaner.

Boken utgör ett viktigt bidrag till forskningen om dagböcker i äldre tid och om ett tidigt kulturmöte mellan svenskar och afrikaner, trots att Sverige inte var en kolonialmakt.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

Martin Giertz: *Så bodde officerarna. Tidlösa typhus*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2019. 144 s., ill. ISBN 978-91-7331-855-6.

Martin Giertz gav 2012 ut en bok med titeln *Svenska prästgårdar*. Den har dessvärre inte recenserats i Rig. Den ledde emellertid författaren till att intressera sig för en annan typ av kulturhistoriskt intressanta byggnader på landsbygden, nämligen de militära boställena. Resultatet föreligger nu och är på många sätt imponerande. I sin nya bok går Giertz igenom officerarnas bostäder från indelningsverkets inrättande under Karl XI och fram till boställssystemets avveckling två sekler senare under andra hälften av 1800-talet. Förutom en diger litteratur i ämnet bygger författaren främst dels på typritningar i Krigsarkivet, dels på egna besök på platser med ännu något så när välbevarade boställen.

Centrala personer i denna undersökning är de arkitekter som utfört mönsterritningar till bostäder för officerare. Den förste av dessa var Erik Dahlbergh, det sena 1600-talets ledande arkitekt och fästningskonstruktör. Som chef för fortifikationsstaten och i egenskap av generalkvartermästare med ansvar för boställena ritade han 1687 bostäder för dels ryttmästare och kaptener,

dels löjtnanter, fänrikar och kornetter. Detta skedde då i starten av indelningsverket och Dahlbergh ritade byggnader som var påfallande enkla och rustika, man kan nästan tala om förlängda torp, alltid i blott en våning. De överensstämmer väl med andan i Karl XI:s unika skapelse, där meningen var att soldaterna skulle försörjas på torp av rotar av bönder och där deras officerare skulle bo i knektarnas geografiska närhet och där den sociala klyftan mellan kategorierna skulle minimeras. Officersboställena bekostades av staten, inte av bonderotarna. Dahlberghs löjtnantsbostäder bestod av stugor med en stor sal i mitten, omgiven av förstuga, kök och två kamrar. Kaptensbostaden var längre och rymligare men med samma enkla yttre, närmast att likna vid envånings framkammarstugor för att använda en term från Sigurd Erixon. Det finns naturligtvis mycket få av dessa boställen efter Dahlberghs ritningar bevarade i dag efter över trehundra år, men Giertz redovisar två exempel, ett ryttmästareboställe från trakten av Tranås i Småland och ett löjtnantsboställe från Östra Fågelvik i Värmland.

När det gällde översteboställena, ett för varje regementsområde, behövde man egentligen inte några typritningar. Kronan använde sig här av större gårdar som man tog över i samband med reduktionen i slutet av 1600-talet. Slädene storgård i Vara i Västergötland är ett exempel. Den blev översteboställe för Västgöta-Dals regemente fram till 1878. Annars är det ett genomgående drag att boställenas storlek och yttre tydligt skulle avspegla innehavarens militära rang. Huvudbyggnaden kallades gärna "karaktärshus" med innebörden att den skulle visa innehavarens "karaktär" eller militära (och sociala) ställning.

Dahlberghs ritningar blev ganska snart inaktuella. Mer betydelse för framtiden fick stadsarkitekten i Stockholm Johan Eberhard Carlberg, som i sina ritningar kom att ge officersboställena en mer ståndsmässig prägel än den rustika enkelhet som kännetecknade Dahlberghs ritningar. Carlberg ritade 1730 en serie militära bostäder, som utmärktes av säteritak, pilastrar och flyglar. Måtten var rätt sparsamma, men husens storlek växte för varje militär

grad. Köken fanns ibland i karaktärshuset, ibland i en köksflygel. Majorer och överstelöjtnanter kunde räkna med en sexrumsplan med en sal i centrum och två vindskammare i övervåningen. Om köket låg i en särskild flygel fanns i stället ett så kallat thekök i huvudbyggnaden, där maten inte lagades men kunde värmas. Många karaktärshus för kaptener blev efter Carlbergs ritningar ganska lika en välmående bondes parstuga, dock rödmålade och så småningom försedda med mansardtak (som ersatte säteritaket). Entréfasaden hade fyra fönster av vilka de två på ömse sidor om ingången var halvfönster. Just den detaljen verkar ha varit typisk för boställena. Fönsterna, som var små på Dahlberghs ritningar, blev större under 1700-talet, när Cronstedts kakelugn vann allmänt insteg och värmeekonomin förbättrades. Men även fönsterstorleken varierade efter militär rang. Och man undvek även fortsättningsvis att rita fönster på gavlarna.

En tredje arkitekt som framträdde som ritare av statens boställen var slottsarkitekten Carl Hårleman. Han ritade stenhusbyggnader med mansardtak, av vilka dock rätt få förverkligades. Det blev för dyrt att bygga i sten. Ett bevarat exempel på hans intentioner är dock Köpinge ryttmästarboställe utanför Kristianstad. Hårlemans militära hus blev inte så talrika men enligt Giertz kom de att inspirera många herrgårdsarkitekter under slutet av 1700-talet. Hårlemans majors- och översteboställen var pampiga stenhus med en rusticerad undervåning för kök och tjänstefolkets bostäder och en övervåning för familjen med sal och fyra kammare. Den som vill se en sådan byggnad kan besöka Gryta i sydvästra Uppland, där ett majorsboställe, i dag tyvärr rätt förfallet, ännu står kvar. En intressant detalj i en ritning av ett översteboställe som Giertz hittat (där arkitekten är okänd), är att man där placerat barnkammaren i källarvåningen tillsammans med köksutrymmen och tjänstefolkets bostäder

Även Erik Palmstedt, idag kanske mest känd som skaparen av Arvfurstens palats vid Gustav Adolfs torg i Stockholm, försökte sig på att rita militära boställen. En av Gustav III 1786 godkänd ritning av honom visar ett majorsboställe

med kraftigt rusticerad portal och med sedvanlig sexrumsplan och två vindskammare. Den finns bevarad i dag i Lillö kungsgård utanför Kristianstad. Vid sekelskiftet 1800 ritade Gustaf af Sillén kaptensboställen med två alternativa lösningar, köket i sexrumsplanen eller i en särskild köksflygel. Silléns ritningar visar ålderdomliga små fönster, kanske ett uttryck för statens sparsamhet i en tid när fönsterstorleken på landsbygdens gårdar redan ökat väsentligt. Silléns mest kända skapelse är dock Landsberga översteboställe i Uppland, byggt 1801, en palladiansk byggnad, försedd med en stor rotunda mitt i byggnadskroppen med ljusschakt och målningar.

Den siste ritaren av statliga militära boställen var löjtnanten vid fortifikationen Johan Petter Boman. Planen i hans ritningar är fortfarande sexdelad med en något utvidgad sal i mitten. Gavlarna saknar fönster, vilket hela tiden var det vanliga i boställshusen. Giertz skriver: ”Stilen är närmast asketisk och fasaden helt utan dekor av lisener eller taklister.” Han kallar den ”typhusens typhus” och menar att den inte påverkade boställena så mycket – systemet hade börjat bli obsolet under 1800-talet och de officerare som kunde bodde nu i egna gårdar. Men ritningarna visar en typ av enkel både funktionell och stilren bostad, som kom att bli vanlig för många andra kategorier av statliga tjänstemän.

I bokens senare del lämnar Giertz byggnaderna och vänder intresset mot officerarnas sociala och ekonomiska villkor. Här blir nu framställningen litet mer fri och journalistisk. Han tar upp det ackordsystem som innebar att man köpte sig en officersfullmakt (ofta med lånade pengar) och att man sedan vid sitt avsked från tjänsten sålde den vidare och att man då kunde räkna med en av inflationen höjd summa pengar, som skulle fungera som en trygghet för ålderdomen. Giertz ger några exempel på köp av fullmakt till blivande officerare, ibland till och med till mycket små barn. Han tar upp Årstafrun Märta Helena Reenstierna som exempel på det förra. Hon fick arbeta hårt för att få in sin ende son i ett rangregemente i Stockholm. (Möjligen kan man tycka att exkursen om Årstafrun blir

väl lång, hennes historia har inte så mycket med boställena och indelningsverk att göra.) Han tar kaptenen Gabriel Djurklou – sonen Nils Gabriel är känd för etnologer som en av folklivsforskningens grundläggare under 1800-talet – som exempel på det senare. Gabriels far, som var överstelöjtnant vid Närke-Värmlands regemente, köpte en officersfullmakt till sin son, när en sådan blev ledig. Sonen var då bara fyra år gammal.

1876 upphörde boställssystemet och några decennier senare flyttade regementena in till stadernas nya kaserner. Officerarna fick kontantlön liksom för övrigt även prästerna några decennier senare (1910). Självhushållets samhälle, där statstjänstemän levde på den jord som de disponerade, fungerade inte längre. De gamla boställena arrenderades i fortsättningen ut av staten till aktiva bönder. Ett fåtal har köpts in av officerarnas ättlingar och Giertz besöker i boken ett sådant ställe i Västergötland.

Så bodde officerarna är mycket rikt illustrerad med huvudsakligen av författaren tagna färgbilder. Texten ackompanjerar bilderna på ett föredömligt sätt. Carlssons förlag har stor heder av denna vackra bok.

Finns det något att invända emot i framställningen? Giertz menar att systemet med köp av officersfullmakter effektivt utestängde andra än adelsmän från officersbanan. Systemet, som hade sin motsvarighet även inom prästeståndet, var naturligtvis moraliskt förkastligt. Men det utestängde knappast alla ofrälse. Det fanns gott om välbeställda borgare vars söner utan vidare kunde konkurrera med knapadeln om tjänsterna. Adeldomnansen inom officersyrket skall inte överdrivas, i varje fall inte under 1800-talet. Den var typisk för rangregementena och för kavalleriet men inte alls lika tydlig i landskapsregementena. Flera av de officerare som passerar revy i Giertz bok än ju inte adliga (Pffannenstill, Cavallius). Den gemensamma nämnaren i officerskulturen var snarare det aristokratiska gentlemannaidealet än adelsskapet.

En annan sida som man kanske skulle vilja ha mer diskuterad är de regionala skiftningarna. När det gäller soldattorpen är det väl tydligt att de i vissa delar av landet tog starkt intryck av

den lokala byggnadskulturen. Skånes och Gotlands soldattorp skilde sig från Mälardalens och Norrlands. Kan man säga att statens boställen, uppförda efter ritningar av några av landets ledande arkitekter, inte på några punkter följde den lokala byggnadstraditionen? Hur var det med Dahlberghs långa torpliknande timrade längor för kaptener under karolinsk tid? Giertz redovisar två bevarade sådana från Mellansverige. Men om de funnits i södra Skåne hade de väl rimligen byggts i korsvirke?

Sammanfattningsvis kan man säga att Martin Giertz med sin bok om de militära boställena gjort en väsentlig kulturinsats. Ämnet är ingalunda obehandlat i forskningen, men här får den intresserade läsaren en komprimerad bild av boställena, deras historia och de olika arkitekternas betydelse och allt detta illustrerat med ett slösande rikt bildmaterial. Själv tänker jag snarast läsa hans bok om de svenska prästgårdarna.

Mats Hellspong, Stockholm

Martin Ragnar & Jens Linder: *Krusbärsboken: historia, odling, recept*. Ordfront, Stockholm 2019, 203 s., ill. ISBN 978-91-7775-054-3.

Under min uppväxt skulle krusbär självklart skördas i trädgården. Det var en fröjd att plocka de små grön- eller rödskaliga håriga bären från de taggiga buskarna så att farmor kunde koka krusbärskräm till efterrätt eller kvällsvard. Men angrepp av mjöldagg och krusbärsmätares larver ställde ibland till förtret och snuvade oss på skörden. Produkter av krusbär var självklara spis som man inte ville undvara. I dag blir det mer sällan som det vankas krusbär på grund av avsaknad av egen trädgård, även om jag kokar kräm åtminstone en gång på sommaren (de driftiga thailändska kvinnorna på Vaksala torg i Uppsala tillhandahåller även krusbär bland skördematen). Krusbärs sylt till pannkakorna är fortfarande något av ett måste. Jag kan svårigen tänka mig något aptitligare – det skulle möjligen vara hjortron då.

Märkligt nog tillhör krusbären, även om knappast något annat bär så intimt förknippas med svensk kultur, de bortglömda läckerheterna i dagens matkultur, trots allt prat om det nya nordiska köket, lokalproducerad mat och terroir. Därför är det särskilt glädjande att den närmast osannolikt flitige skribenten och kulturhistorikern Martin Ragnar tagit sig an även krusbärens historia och betydelse i det svenska kosthållet genom tiderna. Denna gång sker det i samarbete med kocken Jens Linder, något som borgar för intressanta recept att själva testa. Ragnar har en lång rad publikationer bakom sig, och förutom gotländska järnvägar och annat intressant, så skriver han flyhänt och initierat framför allt måltidshistoriska arbeten. Det sker alltid med en gedigen genomgång av den befintliga äldre litteraturen, där författaren inte spar någon möda på att söka data i arkiv och bibliotek, en föredömlig dygd. Krusbäret lämpar sig också särskilt bra för en kulturhistorisk upptäcktsresa i källmaterial. Det finns en historia, eller snarare en berättelse, att delge läsaren. Den gedigna referenslistan vittnar om hans flit.

Krusbärets domesticeringshistoria förblir oklar, men kan mycket väl sammanfalla med vikingatid och att nordiskt växtmaterial utgjorde en grund i detta. Det har dock påståtts att krusbärsbusken inte är ursprungligt inhemsk, utan snarare förvildad. Författaren framhåller dock, på goda grunder, att krusbärsbusken har ett sammanhållande utbredningsområde från södra och mellersta Skandinavien över Baltikum österut över Ryssland till Uralbergen. Dessutom finns den vildväxande över större delen av Västeuropa. De första skriftliga beläggen emanerar från 1000-1100-talet i rysk- och franskspråkiga källor. Under 1500-talet var den en välkänd växt omnämnd i tidens örtaböcker och hushållsböcker. Första gången den omnämns som odlad i Sverige är i räkenskaperna för Uppsala slott från 1601, där sex kannor krusbär förtecknas. Först under 1700-talet kan vi emellertid tala om att en krusbärskultur börjat utvecklas. Under 1800-talet var krusbären väl spridda också i allmogeträdgårdarna och de syrliga bären ingick i kosthållet. I det sena 1800-talets kokböcker fram-

går att krusbär kunde beredas till mycket: saft, marmelad, kräm, gelé, paj och vin. Handels-trädgårdarna importerade nya sorter med stora bär. Krusbären hade då sin storhetstid. Under det tidiga 1900-talet var krusbärsbusken väl etablerad i den svenska trädgårdskulturen, det fanns en stor mångfald och professionella odlare tog fram inhemska sorter lämpade för de lokala förhållandena.

Men faran lurade i buskarna. Mjöldaggen slog till och ödelade många odlingar. Så småningom lyckades man även hantera det. Efter kriget kom andra hot mot bärodlingens kultur i trädgårdarna, nämligen samhällsförändringarna och moderniteten. Hemmafruarna, som ägnat tid åt att skörda och tillvarata bären, sökte sig ut på arbetsmarknaden och då fanns inte längre utrymme för egenproducerade trädgårdsalster. Importerad frukt och moderna kyldiskar gjorde att exotiska arter ersatte egenodlade bär och frukter. Till och med päron och äpplen lämnas numera därhän i trädgårdarna, till båtnad för rådjur och fåglar, men knappast för hushållets kostvanor. Ragnar benämner utvecklingen under efterkrigstiden som den stora nedgången. År 1971 hade krusbärsarealen under drygt 30 år minskat med 99,8 procent. Den kommersiella odlingen var i stort sett utslagen, hemmaodlingen var liten. Författaren vill dock ändra på krusbärets status och ivrar för att odlingen skall tas upp på nytt. Här ges odlingstips men också uppslag till vad krusbäret kan användas i det moderna hushållet, syran från de omogna bären kan exempelvis ersätta citron på fisk. Bokens receptsamling skall också tjäna som idébank.

Det är kocken Jens Linder som i senare hälften av boken meddelar ett antal trevliga recept på läckerheter som är möjliga för läsaren att göra. Eller vad sägs om glassbomb med krusbär, krusbärscurd (serveras till nybakade scones), krusbärsgröt, krusbärs muffins, krusbärslikör och krusbärsbrännvin (krusbärsläsk som en känd Uppsalaprofil gärna drack innehåller dock bara aromämnen, inga krusbär). För oss som gärna låter oss frestas av gott kaffebröd framstår dock Linders egen skapelse krusbärs mazarinen som den mest lockande. Sådan rikedom på läckerhet

för vår tid borde bidra till att återupprätta krusbärets plats i våra kostvanor. Kort sagt, det är en gedigen, matnyttig och trevlig bok att fördjupa sig i.

Ingvar Svanberg, Uppsala

Dick Harrison: *Dalslands historia*. Dalsland Explorer, Högsäter 2018. 367 s., ill. ISBN 978-91-984755-00.

Länge drevs Svenska Turistföreningen av ambitionen att landets invånare skulle lära känna sitt eget land. Serien av landskapsböcker i flera omgångar var tänkta att fungera som läsning inför bildande semesterresor. De läroplaner för skolan, som antogs 1919 och 1955 bäddade ytterligare för gedigen kännedom om Sveriges geografi, landskap för landskap, med start i det egna. Undervisningen skedde länge inom ramen för blockämnet hembygdskunskap, för vilket tandemparet Gottfrid Sjöholm och Axel Goës vid Göteborgs folkskoleseminarium var ledande inspiratörer. Undervisningen fick breda ut sig på kristendomsämnets bekostnad, sedan katekesläsningen avskaffats, något som upprörde gameltroende och schartauaner i främst Västsverige. I dessa kretsar benämndes den pedagogiska nymodigheten humbugskunskap, såsom vid ett lärarmöte i Uddevalla 1931. För de schartauanskt sinnade framstod det som en styggelse att Martin Luthers katekes fick stå tillbaka för Sjöholms och Goës arbetsövningar. Prosten Lars Magnus Engström, skolstyrelseordförande i Bolstad på Dalbosläppen, fortsatte länge enligt den gängse katekesmodellen, trots ständiga hot om indragna bidrag till lärarlöner. Än idag lever minnet av den ståndaktige prostens kvar, såtillvida att en friskola, belägen vid biskopshuset mitt emot Göteborgs domkyrka, fått namn efter honom.

Det har funnits en nedlåtenhet gentemot Dalsland, som utvecklingsmässigt anses ha släpat efter. Det har kommit i skuggan av sina grannar och det finns de som närmast skryter med att de aldrig varit där. Måhända bottnar min egen positiva syn i den uppmuntrande skylten jag mötte i

samband med svamp- och bärexkursioner från närbelägna Bohuslän. Där stod ”Välkommen på Dal”, och vid återfärden ”Välkommen åter på Dal”.

Även Dalslands historia har varit styvmoderligt behandlad, trots ymnig lokalhistorisk forskning. Nu har emellertid den sällsynt produktive Lundahistorikern Dick Harrison gett landskapet en rejäl äreräddning med sin *Dalslands historia*, den första egentliga professionellt utförda kronologiska översikten av den udda regionen. Administrativt har Dalsland varit splittrat, kyrkligt först knutet till Skara stift, sedan Karlstads, länsmässigt till Älvsborgs län, i dag Västra Götaland, och i idrottsliga sammanhang i kompanjonskap med Bohuslän. Därigenom har Dalsland uppfattats som ett annex. Dessutom fungerade området länge som en gränzson och buffert mellan Sverige och Norge. Det låg bortom Eriksgatan och infogades liksom Värmland i det svenska riket först under senare hälften av 1200-talet. Här spelade kommunikationerna en avgörande roll. Det var lättare att ta sig över Vänern än att tränga igenom den skogsbarriär som norrmännen, även upptagna av striderna mellan birkebeinare, slittungar och ribbungar, hade att passera.

Det är svårt att hitta viktiga händelser som timat i just Dalsland. Ett undantag är ett avtal slutet vid fästningen Dalaborg invid Vänern år 1388 strax före drottning Margaretas militära uppgörelse med Albrecht av Mecklenburg. Belägringen och raserandet av fästningen under Engelbrektsfejden 1434 kan också infogas i det historiska skeendet. Från Kalmarunionens maktstrider in i stormaktstid och frihetstid löper riks- och regionalhistoria parallellt, utan alltför mycket fokus på just Dalsland. Här kan Harrison profitera på den allmänskunskap han besitter från tidigare utgivna böcker. Grundandet av den enda staden Åmål, tillkommen under den Oxenstiernska epoken, blir dock ingående skildrad. Stadsprivilegierna uppskattades inte av de konkurrerande grannarna Karlstad, Kristinehamn, grundad nästan samtidigt med Åmål, Vänersborg och Uddevalla. Trots omfattande bränder under 1800-talet har Åmål förblivit en välbevarad trästadsidyll. Det har dock inte uppnått

positionen som självklart landskapscentrum. Det syns däri att centrala museer placerats i helt andra delar av landskapet, ett dalsländskt hembygdsmuseum i Ödeborg, konstmuseet i Häverud.

En central plats i framställningen intar 1800-talets industri- och kommunikationshistoria. Förgrundsgestalter är Carl Fredrik Waern, far och son och den nära släktingen på värmländska Uddeholm Jonas Waern, även förbundna med gästrikten Thore Petre. De var brukspatroner, som med säte i borgarståndet, drev en kraftfull liberal och frihandelsvänlig politik. Ekonomiskt var de ofta knutna till Göteborg, förstärkt genom den 1879 tillkomna privatägda Bergslagsbanan, som genom Dalsland knöt ihop Västkusten med Gävle vid Bottenhavet. Företagsmässigt blev Lancashiresmidet en framgångssaga, men då Bessemermetoden och götstålsprocesserna tog vid blev konkurrensen övermäktig. Under de framgångsrika åren skapade familjen Waern med sin bosättning Baldernär en rik kulturmiljö med imponerande trädgårdsanläggningar, kärleksfullt beskriven av Elisabeth Waern Bugge.

Teknikutvecklingen och de ekonomiska konjunkturen i England och USA fick dramatiska återverkningar i Dalsland, så småningom av katastrofkaraktär. På svältåren kring 1860-talets slut följde vid sidan om de metallurgiska förändringarna nedgången för den länge framgångsrika havreodlingen på Dalboslättan, som via järnväg, den så kallade havrebanan, färdig 1867, gav kontakt med Uddevalla och dess ledande exportfirma, ledd av den skotskättade familjen Thorburn. Mot århundradets slut blev Dalsland det ledande emigrationslandskapet vid sidan om Öland. Det var främst de havreodlande bygderna invid Väneren som tömdes på folk, medan människorna i de västra och norra skogstrakterna drogs till industriorterna i det norska fylket Östfold.

Den pappers- och cellulosaindustri som kom istället för nedlagda bruk blev inte lika framgångsrik. Järnvägsbyggandet bidrog dock till mindre isolering. Banan mellan Göteborg och Oslo drogs genom Dalsland, färdig 1879 under unionstiden. Lelängenbanan band ihop norra

Dalslands bruksorter som Bengtsfors, Billingsfors, där det spelades allsvensk fotboll en säsong, och Bäckefors med Uddevalla vid Bohuskusten. Kommunikationsmässigt spelade även Dalslands kanal, vid vars invigning de svenska och danska kungahusen inbjöds till Baldernäs, stor roll. Särskild uppmärksamhet väckte akvedukten vid Häverud, konstruerad av järnvägsbyggaren Nils Ericson och idag ett turistmål som årligen lockar en halv miljon besökare.

Harrisons bok är både översiktlig och detaljrik. Sakkunnigt berör han kyrkokonst, litteratur, sanatorievistelser och turistströmmar. Han parar stora linjer med kuriosa och petitesseer. Då inget lämnas obeaktat kan det förvåna att han inte nämner generalen och krigshjälten Carl Georg von Döbelns bosättning efter avslutad militärbana på ett jordbruk i Järbo socken. I övrigt presenteras minutiöst de dalslänningar som lämnat avtryck i vårt lands utveckling. Där finns konstnären Otto Hesselbom, vars tavla *Vårt land*, ett dalsländsk skogs- och sjöpanorama, utgör en inkarnation av svensk nationalromantisk naturkänsla. Dalslandsfödd är även populärhistorikern och skalden Anders Fryxell, kyrkoherde i Sunne och mest känd genom Värmlandsvisan. Av övriga dalslänningar lyfter Harrison fram Hjalmar Lundbohm, LKAB-disponenten som utformade Kiruna. Bland författarna presenteras stormaktstidens Gunno Dahlstierna och den måhända orättvist bortglömda Rosa Carlén, dotter till Emelie Flygare-Carlén. Hon ses som en föregångare till Selma Lagerlöf. Det skämmer inte boken och det är futtigt att påpeka att två kända filosofer med rötter i landskapet, fallit bort. Det gäller Vitalis Norström, född i Åmål, och Pontus Wikner från landskapets sydligaste del, nära gränsen till Bohuslän, dit familjen också flyttade. Det bör sägas att dessa blivande intellektuella tidigt lämnade hemlandskapet för studier vid gymnasierna i Karlstad eller Vänersborg, i Wikners fall Göteborg.

Med sin noggrannhet är det anmärkningsvärt att Harrison inte berör permittenttrafiken, som ju i hög grad berörde Dalsland då tågen passerade mellan Öxnered och Kornsjö. I det spända läget under andra världskriget lokaliserades dess-

utom ett interneringsläger för kommunister till Öxnered, en sydsvensk motsvarighet till mer välkända Storsien i Norrbotten. Det är ett för Sverige känsligt kapitel, som behandlats av norrmannen Espen Eidum i boken *Blodspåret*. Harrison lämnar det obeaktat.

Det är naturligt att dalslänningarna, vilkas lynne till följd av den geografiska isoleringen bevarat en del konservativa drag, med freden 1945 ville komma bort från tidens oro och larm. Ett gott exempel är bondeförbundaren Axel Rubbestad, en kort tid medlem av samlingsregeringen, känd för sin exceptionella sparsamhet, för egen del och med offentliga medel. Vid sidan om strikt neutralitet ville han i görligaste mån undvika kontakt och friktioner med en orolig omvärld. Inför bildandet av Förenta natio-

nerna ställde han sig tveksam till Sveriges anslutning, eftersom det kunde medföra att vi drogs in i världens problem.

Harrison, veterligen utan anknytning till Dalsland, har på berörda kommuners uppdrag och för turismens behov grundligt utforskat regionens utveckling och sökt fånga dess specifika identitet. Klart är att boken med behållning kan läsas även av allmänintresserad utomstående. Inte heller är det så givet att landsändans framtid innebär fortsatt avfolkning och stagnation. Med sitt inte oävena läge mellan Göteborg och Oslo och en kuperad terräng, med Kroppefjäll och resliga skogspartier i väst, därtill rika vattentillgångar, kan i klimatkrisens spår nya möjligheter öppnas.

Bert Mårald, Umeå

NOTISER

Birgitta Calagos: *Från Bondmora till konstväverska. Cilluf Olsson 1847–1916*. Kulturhistoriska bokförlaget, Stockholm 2019. 166 s., ill. ISBN 978-91-871511-14-9.

Vad betyder det att skildra en väverska och bondmoras gärning från en tid när det fanns både textiltgörare och bönder i nästan varenda stuga på landsbygden. Mor Cilluf Olsson som boken handlar om gör en viktig gärning med sin person men kanske främst på grund av att hon verkade i en tid där brytpunkten mellan det traditionella och det nya industriella samhället är som tydligast, sett ur vår samtid. I hennes gärning finns spåren av framgång som en berömd konstväverska, inte minst internationellt. Hon driver samtidigt vävskolor men är själv autodidakt, det visar hennes styrka och engagemang under en period när hantverk slås ut av fabriksstillverkat och importvaror. Cillufs framgång som konstväverska befinner sig mellan tradition och förnyelse och det ges prov på när hon skriver i ett av sina brev, att när hon växte upp fick hon inte väva annat än vanlig *husväfnad*. Hur en sådan såg ut berättas inte, men det går inte att bortse ifrån att det var i en vanlig vävnad som de äldsta textiltraditionerna gömmer sig.

Författaren sätter skickligt in gärningen i flera parallella samtida sammanhang och det bidrar till en historia där konsthantverket och textiltgöraren själv får ta plats, det ger dignitet och är ett välbehövligt tillskott i textilhistorien. Dock är det framför allt när vi får närmare lära känna Cilluf som berättelsen lyfter. Det sker genom brevkorrespondens, journalartiklar och doku-

ment som kittlar fantasin, man vill veta mer om henne även som vän, styvmor och hustru. Historien som växer fram stärks av bokens rikliga och vackra bildmaterial på vävnader, mönsterdetaljer och svartvita äldre fotografier.

Väverskor i bondesamhället skildras generellt opersonligt i historieböckerna och därför är denna berättelse ett viktigt inslag, men även en utmaning, eftersom det så ofta måste göras via den sedvanliga borgerliga faktainsamlingen, vilket sker även här. Birgitta Calago gör det genom att sätta in läsaren i den omfattande betydelsen av svenska sammanslutningar som växte fram under perioden, med medlemmar från högre samhällsskikt och som inte endast förde med sig att traditionellt hantverk bevarades utan också satte agendan för vad som var värt att bevara och premiera. Det rör sig exempelvis om Handarbetets Vänner, som Sophie Adlersparre grundade 1874, och Hemslöjdsrörelsen, som initierades av Lilli Zickerman genom bildandet av Svensk Hemslöjd 1899. Samma personer rör sig i Cillufs sfär och bidrar till hennes framgång via utställningar och utdelning av medaljer.

Det är svårt att föreställa sig Cilluf som bondmora, även om hon kom från en burgen bondsläkt i Skåne. Landskapet där hon levde stod i särställning när det gäller den marknadsekonomiska utvecklingen och väverskorna började tidigt inhandla garn, istället för att tillverka eget. Därför är bevarandet från Skåne också ovanligt rikt på vävnader med avancerade mönsterdetaljer och färgprakt, och skiljer sig åt vid jämförelse med konservativare områden i Sverige. Det framgår också i ett avsnitt när Cilluf tyckte att det var dyrt med garn och hon själv började spinna ullgarn till sin gedigna produktion av

rölakansvävnader, sniljemattor och andra inredningstextilier.

För den som är insatt i den textilhistoriska utvecklingen är fakttainnehållet i boken inte något nytt men eftersom den greppar tag om en skicklig kvinna och gestaltar henne i relief till utvecklingen så befruktar det berättelsen på ett innovativt sätt. Dessutom görs det varsamt och finstämt vilket blir en läsoplevelse där det går att hålla med Mor Cilluf när hon skriver i ett brev: ”jag är stolt över att vara svensk”, och syftar då inte på nationalistisk belåtenhet. Istället på hur kvinnors dokumentation och passion för textilhantverket i Sverige har organiserat historisk textilkultur, vilket är enastående inte bara i svensk historia utan även internationellt.

Git Skoglund, Göteborg

Sånt vi bara gör. Jenny Nilsson, Susanne Nylund Skog & Fredrik Skott (red.). Carlsson Bokförlag, I samarbete med Institutet för språk och folkminnen, Stockholm 2019. 314 s. ISBN 978-91-7331-955-3.

Sånt vi bara gör är en igenkänningsbok som består av 91 bidrag skrivna av nästan lika många forskare. De svenska och finlandssvenska författarna hör hemma inom etnologi, folkloristik, nordiska språk med flera discipliner. Norska etnologen Ida Tolgensbakk är ett undantag. Här skriver hon om den folkliga avvärjande ritualen *peppar, peppar ta i trä*; motsvarande ritualer förekommer internationellt när man hoppas kunna hindra onda makter från att ta över.

Flera bidrag handlar om hur vi hälsar på varandra, till exempel hur det blivit allt vanligare med kramar och kindpussar och med vem man utbyter sådana hälsningar. Förr neg flickor och bockade pojkar när de hälsade på äldre personer, men man ser nästan aldrig flickor som niger numera, däremot händer det att man ser en man eller pojke bocka. Vanligast i Sverige är att vi hälsar genom att ta i hand.

2015 kom nyordet *hen* in i SAOL. Många tvekade av olika anledningar att använda ordet, men 2012 hade det börjar slå igenom i officiella sammanhang. Redan tidigare hade ordet börjat användas av dem som inte kände sig som *han* eller *hon*.

Många utländska besökare är lite förundrade över vårt mer informella fikande, men har tyckt att ordet *fika*, salufört bland andra av IKEA i utlandet och av utflyttade svenskar, är ett praktiskt begrepp och har tagit efter det. Till fikat hör gärna en kanelbulle.

Vädret är ett populärt och neutralt ämne som vi kan prata om med vem som helst. Det kan bryta isen och leda vidare till andra ämnen att tala om.

Vårt tackande är också något som förundrar många med annan kulturell bakgrund. Vi tackar för maten, tackar när vi går, tackar för igår och tackar för senast. De flesta tycker att har man tackat en gång så räcker det. *Tack detsamma* eller *tack själv* är kulturbundet och typiskt i svenskspråkiga sammanhang.

Det är gott om aha-upplevelser när man läser boken och vissa artiklar är riktigt lärorika.

Tack för trevlig och underhållande läsning!

Margareta Tellenbach, Bjärred

RIG – VÄGLEDNING TILL FÖRFATTARNA

RIG publicerar artiklar, presenterar nya avhandlingar, debattbidrag, bokrecensioner och notiser inom den kulturhistoriska forskningen. Redaktionen välkomnar manuskript från alla områden inom detta forskningsfält.

Manuskripten skall vara skrivna med radavstånd 1,5 och bred marginal. Artiklarnas omfång bör ligga mellan 35 000 och 55 000 nedslag, inklusive noter och litteratur. Artiklarna skall ha en kort engelsk sammanfattning om ca 1 500 nedslag. Bilder välkomnas. En avhandlingsrecension bör maximalt omfatta 17 000 nedslag, ett debattinlägg maximalt 8 000 tecken, en bokrecension maximalt 12 000 tecken och en notis maximalt 4 000 tecken.

Artikel- och recensionsmanuskript sändes i digital form till redaktionen. Artikelmanus granskas av redaktionen och extern läsare. Vid frågor kontakta redaktören.

UTFORMNING AV MANUSKRIFT

Vi följer *Svenska skrivregler* och *SAOL*.

Nytt avsnitt markeras med indrag.

Noter anges med siffra och skrivs som slutnoter.

Litteraturreferenser används enligt följande:

I texten anges författarnamn, årtal och sidhänvisning, t.ex. ”som Broberg (1988) påpekat”, ”flera studier visar detta (Ehn 1996, Nilsson 1993, Skarin Frykman 1987) ...”, ”som dokumenterat detta (Lundgren 1996:129ff.) ...”.

Litteraturlistan placeras sist. Uppställning och kursivering sker som exemplen visar:

Daun, Åke 1993: *Etnologin, framtiden och samhället. I: Gerholm, Lena (red.): Etnologiska visioner. Femton forskare reflekterar kring sitt ämne.* Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Högdahl, Elisabeth 2003: *Göra gata. Om gränser och kryphål på Möllevången och i Kapstaden.* Hedemora: Gidlunds förlag.

Larsson, Lisbeth 1997: *Modernismens kvinnliga avantgarde. Tvärsnitt nr 1.*

MANUSKRIFTEN SKALL INNEHÅLLA FÖLJANDE

- 1 Författarnamn, titel och institutionstillhörighet eller motsvarande.
- 2 Själva texten.
- 3 Numrerade noter vid behov. Ange inte litteraturhänvisningar i noterna.
- 4 Litteraturreferenser, alfabetiskt ordnade.
- 5 Engelsk sammanfattning (omkring 300 ord eller 1 500 nedslag). Artikelns titel på engelska.
- 6 Bildoriginal och eventuella bildtexter insänds tillsammans med slutgiltigt manuskript.

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornländska ”Sången om Rig” gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden.

Tidskriften utges fr.o.m. årg. 98, 2015, av Kungl. Gustav Adolfs Akademien
för svensk folkkultur, en riksakademi med sitt säte i Uppsala

- 1 KULTURARV, SNUSK ELLER HOT MOT JÄMSTÄLLDHETEN?
Inger Lövkrona
- 17 NILS KEYLANDS VETENSKAPLIGHET HAR STÅTT SIG VÄL
Bo Vahlne
- 31 ANTECKNINGAR
Markus Dahlberg
- 37 NYA AVHANDLINGAR
Elin Nystrand von Unge SAMLA SAMTID *anmäld. av Hedvig Mårdh*
- 40 RECENSIONER
Sverker Sörlin TILL BILDNINGENS FÖRSVAR *rec. av Anders Burman*
Gustav Holmberg & Johan Kärfelt TID FÖR ENHETLIGHET *rec. av Göran Sjögård*
Lisbeth Håkansson Petré TISDAGAR MED TOLFTERNA *rec. av Marie Steinrud*
TILLSAMMANS Carina Burman, Britt-Inger Johansson och Birgitta Meurling (red.)
rec. av Britta Lundgren
Eva Danielson SKILLINGTRYCKARNA *rec. av Gunnar Ternhag*
Karin Zidén & Örjan Bertilsson JÄMTLÄNSK FOLKKONST *rec. av Maj-Britt Andersson*
Pia Lundqvist ETT MOTSÄGELSEFULLT MÖTE *rec. av Anders Gustavsson*
Martin Giertz SÅ BODDE OFFICERARNA *rec. av Mats Hellspång*
Martin Ragnar & Jens Linder KRUSBÄRSBOKEN *rec. av Ingvar Svanberg*
Dick Harrison DALSLANDS HISTORIA *rec. av Bert Mårwald*
- 63 NOTISER
Birgitta Calagos FRÅN BONDMORA TILL KONSTVÄVERSKA
SÅNT VI BARA GÖR Jenny Nilsson, Susanne Nylund Skog & Fredrik Skott (red.)